

3266

THE CHITNIS

A TALE

BY

CHUNILALL HARIVALAYDASS

Manager of the "Praja Mata" paper.

—oOo—

Registered under Act XXV of 1867.

—————

AHMEDABAD.

Printed at the "Praja Mata" Press.

1887

—oOo—

Price Eight Annas.

૩૧૭૭

ચીટનીસ.

એક કલ્પીત વારતા.

—૦*૦—

રચનાર.

શા. ચુનીલાલ હરીવલવદાસ.

—૦*૦—

અમદાવાદ.

આવૃત્તી ૧ લો.

ખાડીઆમાં સાઠોદરાના ગાહાદેવની પાસે પો
તાના પ્રજામત પ્રેસમાં શા. ચુનીલાલ હરી
વલવદાસે છાપી પ્રસીદ્ધ કરા.

સને ૧૮૮૭

કીમત રૂ. ૦-૮-૦

સને ૧૮૬૭ ના ચક્ર ૨૫ પ્રમાણે ૨૭
જર કરી છે.

મહારા વહીવટી, પ્રમાણીક, ન્યાયી, મનુષ્ય
ભાઈઓને આ પુસ્તક પ્રેમ પુર્વક અર
પાલુ કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવના.

—૦*૦—

મુખ્યત્વે કરીને ચીટનીસ એ શબ્દ રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટમાં અમુક ઓફિસર પાસે અને અમુક કામ કરનાર પ્રત્યેજ વપરાય છે. કલેક્ટરની પાસે શિરસ્તેદારોનું જે નોકર કામ કરે છે અને જેને તે જગોના પગાર મળે છે તેને “ચિટ-નીસ” કહે છે. તાલુકાઓમાં મામલતદારના હાથ નિચે રહી જે કારકુન શેરા શેરીનું કામ કરે છે તેને પણ મામલતદાર ના ચીટનીસી કારકુન કહેજે. કલેક્ટરોના આસીસ્ટન્ટો પાસે કામ કરનાર મુખ્ય માણસને શિરસ્તેદાર કહેવામાં આવે છે. પણ આ પુસ્તકમાં ચીટનીસ શબ્દ દરેક ઓફિસર પાસે કામ કરનાર કામદારને માટે વાપરવાનો ધરાદા રાખેલા છે.

સાહેબ લોકો ગમે તેટલા પોચેલા આવે છે ન તેઓ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખે છે તોપણ જે ચીટનીસો અને શિરસ્તેદારો કે જેમની દાનત પ્રથમથીજ હરામખાઉની હોય છે તેઓ માત્ર સ્વાર્થને માટેજ તેમના ઉપરી સાહેબને છેતર્યા વગર કદી પણ રહેતા નથી. માફ કરેલું એમ નથી કે આ ખાતામાં સઘળા ચીટનીસો અને સર્વે શિરસ્તેદારો જુનમી, અન્યાય કરનાર, કે લાંચીઆ છે. પણ તે ખાતા વિષે ઘણી ઘણી વખતે જે જે ફરિઆદો બહાર આવતી જાય છે તે ઉપરથી કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે રેવન્યુ ખાતાના નોકરોમાં કેટલાક પટાવાળાથી તે એક ચીટનીસ અને મામલતદાર સુધી એક નહીં ને બીજા ફરગુશુમાં ખરડાવેલા હોય છેજ. રેવન્યુ ખાતા જેવા સરકારના એક અતિ ઉપયોગી ખાતાને સાફ આ કાંઈ આછું અફસોસ કરવા જેવું નથી. રઘયતનો ગરિબમાં વર્ગ ખેડુત વર્ગ કહેવાય છે અને છે પણ તેમજ. વગર ખાતરે અને ખેડે જમીન દિન પર દિન ખરાબ થતો જાય છે, અને તેવી જમીનના દેવામાં ખરખ ખસ્ત થઈ ગયેલા ખેડુતો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે તોપણ બ

સ છે. આવી ખરાબ સ્થિતિવાળા ખેડૂત વર્ગને હરદમ રેવ ન્યુ ખાતાના નોકરો સાથેજ કામ કરવાનું હોય છે. હવે જો નોકરોનું કાળું કરવામાં નથી આવતું તો તેઓ હજાર પ્રકારે તેમની પાસે આવનાર લોકોને અથડાવો હેરાન હેરાન કરી મુકે છે. માફ આ લખવું, જે ગ્રહસ્થને એક પાણુ વખતે આ ખાતાના નોકર સાથે પ્રસંગ પડેલા છે અને જેઓને કામ કરાવતી વખતે મામલતદાર અથવા ચોટનીસની કે કામ કરનાર કારકુનનો વગથો કામ કરાવવાનું નથી, તેઓ તો તુરત કબ્બા કર્યા વગર રહેશે નહીં. જે ચોટનીસ કે મામલતદાર જાતે ચોખ્ખા છે અને તેની સાથે પોતાની હુંશઆરથી હાથ નિચેના નોકરો ઉપર ખોટી રહેમીયત ન રાખતાં ચારે તરફ નજર રાખે છે તેમની ઓફીસમાં આવા ગરબડ જોટા ઘણાજ થોડા જવામાં આવે છે. વખતે અધિકારી પોતે ચોખ્ખા હોય છે પણ કારકુનને થોડા પગારમાં શો રાંતે પુર થાય એમ મનમાં સમજી ગરિબ ગામડીઓ ઉપર જુલમ અથવા દે છે, પરંતુ દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે તેમની આ ચાલ ઘણાજ ઠપકાને પાત્ર છે. તેઓ જાતે ગુન્હો કરતા નથી પણ ગુન્હો કરનારને ઉત્તેજન આપે છે એટલે કાકા પર છુટા, ને કોઈ રાંડયા જેવું થાય છે. મામલતદારોને સારી રીતે ખબર હોવી જોઈએ, કે તેમના કારકુનો લોકોને અંધાવે તેનું કારણ માત્ર કાંઈપણ સ્વાર્થ સાંધવાને. તક્કાટી અને કારકુનનું મીઠાં માહાદેવનું હમેશાં સૈવાઈ હોય છે. મામલતદારોના અમુક કામ કરનાર કારકુન અને તક્કાટીઓ કેવા કામમાં અને કેવે પ્રકારે લાંચ લે છે અને રાવ સાહેબોની અંધા ધુંધી અને ખેદરકારીને લીધે તેઓ રદ્યતને કેવી ને કોટલી પાડી કરે છે તેનું વર્ણન એક ઇલાયક પુસ્તક લખ્યા વગર આ પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ રહેવું મુશ્કેલ છે જેથી તે વિષે વધારે વિવેચન કરવું દુરસ્ત ધારતા નથી. પરંતુ રાવ સાહેબોને અં

તઃકરાણી વિનતી કરું છું કે નામદાર સરકારે તમારે વિશ્વાસે એક તાલુકાની રથયતને સોંપેલી છે. તો તેમનો તમારા થો જેટલી અને તેટલી બરદાસ્ત રાખવી. તેમને કોઈ પણ પ્રકારે કોઈની પણ તરફથી પીડા કરવામાં આવતી હોય તો તેનો ચોગ્ય બંદાબસ્ત કરવો જોઈએ. તમારા કારકુનો તેમને હિરાન કરતા હોય તો કારકુનને ચોગ્ય નસાયતે પોહોંચાડવા જોઈએ અને તેમને બીજી દુઃખ હોય તો નામદાર સરકારને જાહેર કરી તે ટાળવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રાંક રથયતની અંતઃકરાણી આશીશ તેજ તમારું શ્રય છે. મુખ્ય દેખરેખ એટલીજ રાખવાની છે, કે તમારા ચીટનીસી કારકુનોનો પાસે લોકોનો જમાવજ જોઈએ નહીં. નેમનું કામ પતે એટલે તુરત વિદાય કરવા. કામને પ્રસંગે લેવાતા જવાબો હુમેશાં વાંચીને રૂબરૂમાંજ સહી કરી આપવા અને હરેક પ્રકારે લોકો જેમ આજી યોટી થાય અને ચીટનીસ કારકુન પાસે તેમને આજી કામ પડે તેમ બંદાબસ્ત કરવો જોઈએ. નેમનું કારકુન કબુલત, મહાદુરીઓ અને હવાલદારોની નીમણુકોમાં અને ફોજદારી કારકુન ત્રોમતદારોના જમાન પરખવામાં અને નકલો આપવામાં ગરબડ કરે છે કે કેમ એ સઘળા ઉપર દેખરેખ રાખવાથીજ પ્રગણામાં લોકો વાહ વાહ કહેવાના.

આ વારતાનો નાયક અમુક ચીટનીસ છે એમ ખતાવવાનો મહારો બિલકુલ મતલબ નથી અને હોય પણ શેનો. ખાસ એકજ માણસ અમુક કામ કરતો હોય અને તેનાંજ કલ્પ ખતાવવામાં આવે તો તેથી પ્રજાને શો ફાયદો હતો. પરંતુ ઘણે ભાગે તેવું કાંઈ જોવામાં આવે અને તેના ઉપાયને સારૂ લખવામાં કે બોલવામાં આવે તોજ વાસ્તવીક કહેવાય. હાલના ફેટલાક કેલેક્ટરો મોજીલા વધારે જોવામાં આવે છે, ચીટનીસ તેજ તેમનો આંખો સમજવામાં આવે છે અ

ન તેથી વગર સુધરેલા, વગર ફેળવાયેલા તેમના શિરસ્તેદારો કે ચીટનીસો ફર વરતાવી મુકે છે. આ વારતા લખવાનો મુખ્ય હેતુ જ એ છે કે, પોતાના ચીટનીસોનું પ્રમાણોકપાછું પુરાણ રીતે જાણ્યા વગર તેમની બાહારની બોલવા આલવા ની ક્રિયા અને રીતભાત ઉપરથી જ મોહો જઈ તેમના પ્રત્યે અતી વિશ્વાસ રાખનારા કલેક્ટરો કાંઈક ચેતે અને ચીટનીસ ચાર જણાય તો તેને ચોગ્ય નશીઅતે પોચાડે. હાથ નિ ચેના નોકરો પાસેથી ફેવી રીતે કામ લેવું, તેમના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો અને તેમનામાં કેટલું પાણી છે એ સઘળું થોડાજ સાહેબ લોકો કરો કે સમજી શકે છે. આગળના વખતના પુકો ગમે તો ફેળવાણી ખાતાના નોકરોને પુછો પછી ગમે તો રેવન્યુ ખાતાના નોકરોને કે સર્વ ગુણ સંપન્ન મી. હોપનો જોટો કહી પણ થવાનો છે. સર થીઓડર હોપને આજે પણ ફેળવાણી અને રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ યાદ કરે છે. નોકરની આગખતો તે નામદારનેજ હતી, કામ કરનાર કારકુનની પારખતો એ વિરલા નરના ગયા પછી એક પણ સાહેબમાં જોવામાં આવી નથી અને નોકરોનાં દિલ ખાટાં કરી હાલ જેમ ઘણા જીલ્લાઓમાં નિમનોઈ બેંચવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ન થતાં રેવન્યુ ખાતામાં ઈનસાફ તો સર હોપ અને મી. એલેક્ઝાંડર બેરોડેલનોજ કહેવાયો છે. આ લખવામાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તી કે સરાહગત ભરેલું નથી. મી. હોપ કલેક્ટર હતા તે વખતે કોઈ નોકર વગર પ્રોમોશને રહ્યો હશે તો તે કમ અક્ષમ કે કમ આવડનો જ હશે. મી. બેરોડેલનાં વખતમાં પ્રોમોશન કે ઈનસાફ નથી મળ્યો એમ યુમ મારતો હશે તો જને વગર હકે ચઢી જવાની મરજી હશે તેવો અન્યાય ચઢાનાર સખસ હોવો જોઈએ. "

ગમે તેમ હો પણ આ વારતા લખવાનો હેતુ એટલોજ છે,

(૫)

કે ચીટનીસો કે જેઓ હુદ ઉપરાંત આપ ખુદી વાપરતા હોય તેઓ સુધરે અને કચ્છપટ્ટો કે જેઓ હુમેશ બેઢરકાર રહેતા હોય તેઓ પોતાના કામ તરફ લક્ષ આપી ચીટનીસોથી ચેતા રહે. જેથી ગરિમ નોકરો અને લોકોને ઇનસાફ મળે; અને તેઓજ આ ચોપડી લખવાથી સારથક થયેલુ સમજાશે. જો તે ઉપરથી થડો લેઈ સારે રસ્તે ચાલવામાં આવશે અને જો આંધળા અમલદારો સીધે રસ્તે ચઢશે તો પરમેશ્વર તેમને સુદ્ધ બુદ્ધિથી ચાલવાની પ્રેરણા કરે. તથાસ્તુ.

કવિતા ખનાવવાની શક્તી જે ઇશ્વર કૃત છે અને જે શક્તી ઇશ્વરે આ દુનિયામાં જેને બક્ષેલી છે તે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠતાને પામે છે. મી. નગાનદાસ પુરશોતમદાસ સંગવીને જે કોઈ પાછાને છે તેઓ તેમની કવિત્વ શક્તી માટે કદી પાણુ ઊંચુ મત આપ્યા વગર રહેશે નહીં. તેમણે ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી તરફથી ઇનામ આપી જાવાતા નિમંત્રણમાં ઇનામ મેળવેલાં છે. ગર્ભ શ્રીમંત છતાં વિદ્યાનો આટલો બધો શોખ ધરાવી દેશ શેવા બખતતા શ્રીમંતોમાં તો એકલા મી. શંગવીને જ જોવામાં આવે છે. મી. શંગવીએ આ વારતામાં દાખલ કરેલી કવિતાઓ તૈબાર કરી આપવા તસ્તી લીધાં છે. તેથી તેમનો ઉપકાર માનુ છું.

કરતા.

ચીટનીસ.

—૦*૦—

પ્રકરણ ૧૬

હરીગીત છંદ.

સેવે જતી કે જ્ઞેગિયો કે દેવ અથવા દેવિયો,
 પગુ વંરા ન વધે તે તગુ અન્યાય જેણુ સેવિયો;
 કદિ અમ કરતાં પુત્ર પામે તેહ સંપટ નીવડે,
 ખૂડે ઈકાત્તર પેઢિયો જઈ પૂર્વજો નરકે પડે. ૧

હીમતરાય કાકાને જેદ્રી અવસ્થામાં અગ્રણે લગભગ પી-
 સતાત્રીસ વરસની ઉમરે છોકરાં થતાં શીર થયાં હતાં અને
 તેથી આપણુ લખીએ છીએ તેની ચાત્રીસ વરસની અગાઉ
 તેમને ક્રૂરત અંકજ છોકરો હયાત હતો તેમ છતાં સૌભાગ્ય કાકી
 ને બીજી વખતનો ગર્ભ રહ્યા જાણીને તે ગાંડા ઘેસા થઈ
 ગયાં હતાં. તેમને મનતો સૌભાગ્ય કાકીને બીજી વખતનો
 ગર્ભ તેતો સાચુ કે સ્વપ્ના જેવું હતું. જીવાનીમાં છોકરાં થ-
 ણને એક બે વર્ષ જીવીને મરી ગયાં હોત તો તેમને આટલો
 ખર્ચો હર્ષ થાત નહીં. પરંતુ સૌભાગ્ય કાકીને પીસતાળીસ
 વર્ષે છોકરાં થતા માંડ્યાથી તે ખંને દંપતી હર્ષ ઘેસાં થયાં
 હતાં. છોકરાં થવાને માટે વડેમી જ્ઞેડાંઓ જ્ઞેડે ઉપાયો કરે
 છે તે સવળા ઉપાયો તેમણે કરવામાં કચ્ચાસ રાખી નહોતી.
 દેવ દેવલાં કરવામાં અને જ્ઞેગો જતીનો આજમે કરવામાં
 પણ તેમને આરોગ્ય રહ્યો નહોતો. આજે માહાદેવની ખાધા
 તો કાલે દેવીના પાઠ કરાવવામાં ભોર મુક્તાં. આજે કોઈ
 સન્યાસીની શેવના કરી તો બીજી વખતે કોઈ શેવડાની

સાધના કરવા તરફ મન દોડાવતાં હતાં. આ સધાળી લલોપ-
તાથી છેવટ થાકીને ખેડા પછો માત્ર ઇશ્વર કૃપાએજ તેમને
સંતતીનું સુખપ્રાપ્ત થયું હતું. આખીજ વખતના ગર્ભથી
તો તેમના મનમાં કાંઈનું કાંઈ થઈ જતું હતું. આ વખતે
તેમણે સર્વ વહેમોને તજી દીધા હતા. માત્ર ઇશ્વર ઈચ્છાજ
ખગાઈ છે એમ તેમના મનમાં દ્રઢ નિશ્ચય થયો હતો. બહાર
લટકવાનું છોડી દેઈ હીમતરાય કાકા અને સોભાગ્ય કાકી
ઇશ્વર ભક્તી ઘરમાં ખેડે ખેડેજ કરતાં હતાં.

ખોજ વાતમાં પણ હીમતરાય કાકા દુનિઆની કે સગા
સખંધીની ઝાઝી દરકાર રાખે તેવા નહોતા. પાસે પૈસો પુ-
ખળ હો. હુકમ ઉઠાવવાને ચાકર નફર જોડેજ તેટલા હતા.
ધડપણમાં ચાકરી કોણ કરશે ને આપણું કેમ થશે તેની
ફીકર પૈસાદારોને થોડાજ હોય છે. તેમના પૈસાને લીધે જ
હોય તે વળગતુ આવતું. આ પ્રમાણે તેમને સુખ હોવાથી
ધર્મ-સખંધો અયોગ્ય બંધન અને દુનિઆદારીની ખોટો
ખટપટની આછી દરકાર કરી તેઓ સ્વેચ્છાએ વર્તતાં હતાં.
હીમતરાયજ ઇચ્છેજેના શિર અમલમાં સરકારની સારી અમલ
દારીનો નોકરી ઉપર હોવાથીજ તેમણે આડો અવજો હાથ
મારીને આ પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જોકે તેમને આ વખતે શુદ્ધિ
ઠેકાણે આવવાથી નોકરીમાં છતાં તેવ પ્રકારે સંગ્રહ કરવું બંધ
કર્યું હતું તોપણ પ્રથમ મેળવેલું ધન એકદમ કાઢી નાંખે
તેવા આજુસ પણ તે નહોતા. પણ તેમના મનમાં એમતો
હતુંજ, કે આયદેથી અયોગ્ય રીતે શ્રીમાન થવાની ઈચ્છા
રાખતો નહી. લાંચ રસવત લેવી બંધ કર્યા બાદ અને ગ-
રિમોને કનડવાનું છોડી દીધા પછીજ તેમને સંતતો થવી
શરૂ થઈ હતી, તેથી તેમના મનને સારે રસ્તે ચાલવા ઉપર
ખરેખરો દ્રઢ શ્રદ્ધા ખેરી ગઈ હતો. નથી ધરાવત કે હીમત

રાય કાકાની આળી કાયસ્તની ન્યાતમાં “બાર મણુ કોણું ને
તેર મણુ ખી” જેવા હડહડતા બુકા તડાકા મારી તેમનો
ખરોખરી કરી શકે તેવું હોય. તેમના તડાકા ભલભલાને હેર
તમાં નાંખે તેવા હતા. બુવાનીઆનાં આગળ પોતાની પાછલી
વર્તણુક સખંધી મનમાં આવે તેમ ઝાડવાને કશો કચ્ચારા
રાખતા નહી. હીમતરાય કાકા અને સોભાગ્ય કાકી શરીરે પણ
ઘણાં રૂષ્ટ પુષ્ટ હતાં. પચાસ સો કદમ ચાલવામાં તેમને સાત
પાંચ થઈ પડતી. સેજ વાતમાં સ્વાસ ચઢો જતો અને
ધારતાં કે ખેડાં છાંચે ત્યાંથી કદી ઉઠવુંજ ન પડે તો કેવું

સારૂ ? પ્રમાણમાં ઘણા જાડપણને લીધે તેમનું ખન્નેનું સ્વરૂપ
જરા કદરૂપ જણાતું હતું જેથી રસ્તે રમનાર છોકરાંને
મરાકરી કરવાની વસ્તુ હાથ આવતી હતી. હીમતરાયજી જાતે

જરા ઠીંગણા હોવાથી ને પેટની ડુંદ ઘણીજ ખુદાર નિકળી
આવવાથી આખેહુખ ગણપતીની મુસ્તીની માફક દેખાતા હતા.
આવડો મહોટી ડુંદ ઉપરથી પેહેરેલું ધોતીયું વારે વારે
ખરી જવાથી તેને સાચવી રાખવાને રાયજીને મહા મેહનત
પડતી હતી. રાયજી ખેડોળ દેખાતા હતા તેમાં તેમના પો-
શાકનો પણ કેટલોક વાંક હતો. ધોતીઆને ખદ્દે હમેશા પાંચ
હાથની પોતડોજ ધારણ કરતા. કચેરી શિવાય ગમે તે જો
ઉપર જતા તો અંગરખુ તો અંગ ઉપર અરાડવાની ખાંધાજ
લીધેલી હતી. ગજામાં એક ખંડી ધાલી જ્યાંને ત્યાં ફરતા
હતા. માથું મોટું માણુ જેવડું હતું ત્યારે પાઘડી માત્ર પાશોર
નોજ પેહેરતા. પોશાક આવો ખરાખ રાખવામાં ખીજાં
કારણો કરતાં કંબુસાઈનું કારણ વધારે જોવામાં આવતું.
કંબુસાઈ તો જાણે તેમના ખાપનીજ હોય તેમ ખાવા પીવા
માં પણ હદ ઉપરાંત કંબુસાઈ કરતા હતા. હલકામાં હલકી
પ્રતીના અન્નનો ઉપયોગ કરતા. બજારમાં જે સોંધુ ધાન હોય

તે હોમતરાય કાકા બહોરતા. સસ્તાઈને લીધે તાંજળખની ભાજી તેમને વધારે પસંદ પડતી. આજનું કાલ એવું તહાડું અન્ન ખાવામાં તો તેમને એક સાધારણ રીવાજ જેવું થઈ પડ્યું હતું. સોભાગ્ય કાકીથી, વૃદ્ધાવસ્થા અને શરિર અતિ ભારે હોવાથી ધરતું સાધારણ કામ થઈ શકતું નહોતું; નહીં તો ધરમાં ચાકર રાખવો એ ખન્નેમાંથી એકને પણ પસંદ નહોતું. ચાકરને ખવરાવવું ને પગાર આપવો તે ખન્ને વાનાં આવા કંબુસ જોડાને ગમેજ કેમ? રસોઈને માટે તો સોભાગ્ય કાકી પોતાને હાથેજ ચલાવી લેતાં હતાં.

આવી સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને રીતભાતનાં આપણાં આવાતના નાયક-ચીટનીસ-નાં માતપીતા હતાં.

પ્રકરણ ૨ જી.

—૦*૦—

દોહરો.

નાણાં જોડે જૂઠ્ઠી, તેને પ્રજા ન હોય;
છોડે જૂઠ પ્રપંચ તો, સંતતિથી ધર રહોય. ૨
શોભે ધર સંતતિ થકી, પણ પ્રપંચનું વિત્ત;
તેથી પાપી સંતતી, નીવડનાર ખચીત. ૩

આપણું ઉપર ખતાવી ગયા તે વખતે હોમતરાય કાકાની ઉંમર લગભગ પીસતાલીસ વરસની અને સોભાગ્ય કાકીની ઉંમર તેથી ફક્ત એકાદ વર્ષ કમનીહરો. સોભાગ્ય કાકી રાયજી કરતું ન્હાનાં હોવા છતાં રાયજીથી તે કાંઈકે વધારે મોટાં જણાતાં હતાં. પુન્યનો પછશો હોય તો પુત્ર પુત્રી સારાં ઉઠે અને નખજો પછશો હોય તો તે નઠારાં નિવડે એ દુ-નિઆની કેહેવતમા જો કાંઈ વાંધા ભરેલું કે અપવાદ રૂપ હરો, પરંતુ ઝીણી નજરે જોતાં ધણી ભર્તખે એ કહેવત અનુભવી

સંસારી માણસોને ખરી પડેલી જાણાય છે. હીમતરાય કાકા
 એ જોકે પાછળથી લાંચ લેવો છોડી દીધી હતી અને રાંક
 રદ્યતને કનડવાનુ કાઢી નાખ્યુ હતુ તોપણ તેમણે પ્રથમ
 મેળવેલો પૈસો સારો નહો હોવાથી તેમને સંતતી “ થઈ ”
 એટલુંજ માત્ર સુખ માનો લીધા શિવાય તે સંતતી સારો
 નિવડવાની આશા તેમને પોતાનેજ થોડી હતી. મોટો પહેલા
 ખોળાનો-પુત્ર કલ્યાણરાય આ વખતે જોકે ત્રણેક વરસનો
 હતો તોપણ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જાણઈ જાય તેણે
 હતુ. આટલી મોટી ઉમરનો થયા છતાં તેને પુરૂ બોલતાં, કે
 ચાલતાં કંઈ આવડતુ નહોતુ. માત્ર તાતા અને મા શીવાય
 ત્રિજ્ઞે શબ્દ ઉચ્ચારતાં તે સમજેજ નહોતો. ખરોખર ગાંડાની
 માફક હસવુ આવે તેવા આળા કરતો. મ્હો લાંબુ ને માથુ
 છેકજ નહાતુ હતું. હાથ પગ દાયડો ને પેટ ગાગડી હતુ.
 હીમતરાય કાકાને ખોજની માફક પોતાનો છોકરો અજાણ-
 મણા નહોતો પરંતુ તે એમતો સારો રોતે સમજ્યા હતા, કે
 કલ્યાણરાય ખેટા જીવવાના નથી ને કદી જીવશે તો સારી
 નામના તો શું પણ સંચેલુ ધન સાચતોને ખેશી રેહેશે કે
 નહી તે પણ શક જેવુ છે. આવો છોકરો હુયાતહાય અને
 ખોજ પુત્રની આશા હોય તે વખતે માણસને કંઈક ધીરજ
 ધરવાનુ કારણ મળે ખરૂં. ખોજ વખતે જો પુત્રની પ્રાપ્તો
 થશે તો છે તેના કરતાં તે સારો નિવડી ઘડપણમાં ચાકરી
 કરશે અને મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ પણ જોઈએ તેવો કરશે
 એમ મરતી વખતે ધારણ રેહે. કલ્યાણરાયે નહાનપણથી
 જ હાથ ધોવરાવેલા હોવાથી હીમતરાય કાકાને ખોજ ગર્ભનો
 પુત્ર પ્રસવે અને પોતે પેદા કરેલા પૈસાને પોતાનીજ માફક
 કંજુસઈથી જળવી રાખે તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ચાકરી કરે એમ
 ધણીજ ખાંપસ હતી. ખોજ આશાઓમાં રાયજીને પુત્ર

પવાનો ઇચ્છાતો પુણું થઇ પછી તેના પ્રત્યે ધારેલો બીજ
 ધારણાઓ બર આવો કે ન આવો તેતો ઇશ્વર જાણે.
 સોભાગ્ય કાકોને દ્રાગણ સુદી પુર્ણિમાને દીવશે રાતના આઠ
 વાગ્યે પુત્રનો પ્રસવ થયો. તે દીવશે પુનેમ હતી પણ ગ્રહણના
 મોટા અવજ્ઞેગ આવ્યો હતો. આ છોકરાનો જન્મ ખરોખર
 અંદ્ર ઘેરામ્લો હતો તે વખતે થયો. માવા કમહુરતમાં પુત્ર
 નો જન્મ થયાથી શોભાગ્ય કાકી અને રાયજી ઘણાં દીલગીર
 થયા. જોશી પાસે જન્મભક્ષર કરાવ્યા અને કાંઈક કરતે શાંતી
 થાય એવા ઉપાય શોધ્યા. જોશી પણ બીજા ઠગારાની માફક
 વખત, માણસ અને પ્રસંગ જોઈને ચાલે તેવો હતો. ગ્રહણમાં
 પુત્ર પ્રસવ્યો માટે સો રૂપઈઆમાં એક પૈ પણ આછો નહી
 થાય એમ તેણે એણે એણે કહ્યું. જોશી બાવાના કહેવા પ્ર-
 માણે તેમને ઘર તો આજુજ લેઈ જવું હતું જે ખરચ થશે
 તે છોકરાને અને તેના મા બાપને સુખને અરથે થશે. જોશી
 જીએ જે બતાવ્યું તે જાણે ખીન સ્વાર્થનું હતું. હીમતરાય
 કાકા બીજી વાતે ગમે તેવા કંભુસ હતા પણ આમ સાંડસામ
 આવ્યે સ્વાર્થની વખતે પાંશરા દોર જેવા હતા. કેટલેક પ્રકારે
 તેમણે વહેમ તજ દીધો હતો તોપણ નહાનપણથી મન ઉપર
 પડી રહેલી વહેમની બધી છાયા તદ્દન દુર થઈ નહોતી. કદ્યા
 જીરાયતી માફક આ છોકરો પણ ખોડીયો થશે તો વેતર
 વંકયા જેવું થશે એમ સમજીને હીમતરાયજીએ પોતાનો આ
 બોજ પુત્ર ગ્રહણધેસા ન નીવડે તેને સાડ જેટલા ઉપાય
 બતાવવામાં આવ્યા તેટલા કર્યા. માત્ર જોશીજીએ બતાવ્યું તેટલું
 કરીને જોશી રહ્યા નહી પણ ઘરઘરકે કાંઈ દુચકા દુચકી બતા
 વવામાં આવ્યા તે કરવામાં બાકી રાખી નહી. અધુરામાં પુરો
 વધારે વહેમ તો જોશીએ કરેલા અને વાંચેલા જન્મભક્ષર
 ઉપરથી પડ્યો. છોકરો રાજ્ય દરબારમાંસાડ માન મેળવશે;

પણ તેમાં ત્રણ મોટા દુરગુણ તો રહેવાનાજ એમ પ્રેમાનંદ જ્ઞેશીએ કહ્યું; જુઠો-વાયલ-વ્યભીચારી અને વગર આવડ નો અક્કલનો ખારદાન થશે તથા છેવટે કાંઈક મેળવી હશે તે આખર ગુમાવી દશે એમ જ્ઞેશીએ વગર શરમ રાખે ખુલ્લે ખુલ્લુ જાણાવ્યું. આપણે કહ્યું તેમ રાયજીએ હોમ, હવન અને છું મંતર વીગરે તેમને જે શાંતીના ઊપાયો મુચવવામાં આવ્યા તે તેમણે કર્યા પણ તેથી તેમના પોતાના મનની શાંતી થઈ નહી. હવે પછી તેમણે હમેશા ઉદાશજ રહેવા માંડ્યું. નોકરી કરવા ઉપરથી મન ઉઠી ગયું. પેનશન સાર અરજી કરી અને તે મળ્યા પછી જેમ તેમ કરીને દાહાડા કાઢવા તેમ પોતાની હડીના ભાઈબંધ દોસ્તદોસ્તોમાં બેસી ઉડો ને તથા કાંઈક કાળ ઈશ્વર ભક્તીમાં ગાળો દીવશ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, રાયજીનો આ બીજો પુત્ર પણ સ્વરૂપમાં પહેલા પુત્ર કલ્યાણરાય કરતાં જય તેવો નહોતો. તેનું મ્હા પણ લાંબુ અને ગાંઠા માણસને ઘણી વખતે હોય છે તેવા પ્રકારનું તેનું માથું છેકજ ન્હાનું અને લાંબુ હતું. ખાર મહીના નો થયા છતાં પણ ઓધડનાથનો માફક જ્યાં નાંખ્યો ત્યાં મુન્ય મુન્ય પડી રહેતો. કદમાં તેના કરતાં બે માસનું છોકરું પણ સાર હોય. કલ્યાણના પેઠે તેના પણ હાથપગખાતગા ને પેટ ગોળી જેવડું હતું. ચામડા ગોરી હતી પણ પોળાશને લીધે તે પરખઈ શકાતી નહોતી. અત્યારથીજ વખત આવ્યે વગર ખોલાવ્યે ચક્કાવ્યે ખડખડાત હસતો નહીતો. ભાઈને રમાડનાર માથું કુટીને મરી જાય તોપણ હસવું શું તે સમ જ્યોજ નહોતો. આ છોકરાનું જામ જન્મક્ષરને આધારે ત્રીબોવન પાડ્યું હતું પણ તેના ગુણ અને લક્ષણ જોઈને— “ જીવાભાઈ ” “ અડાણ ઘેઘો—” વિગરે ઉપનામથી બોલાવામાં અને ઓળખાવામાં આવતો. ટુંકામાં કલ્યાણરાય અને

ત્રીભોવન સઘળી વાતે સરખાજ હતા ન તેથી હોમતરાયછતા
છવ એક્ટને ભેઠને હરે એવુ નહોતું.

પ્રકરણ ૩ જી.

—૦*૦—

ચોપાઈ.

નિશાળિયાન નિત્યે નહે,
જરી ખિહે નહિ મહેતા વહે;
ખહાદૂર જનથી તો હરે,
અખળ જનોથું રણ આચરે. ૧
સજ્જન સાથે માંહે રાઠ,
અખળા ઉપર પાહે ધાર;
નામ લજ્જતે ધરણ તાણું,
અ લક્ષણ પાપીનાં ગાણું. ૨

ભાઈઓમાં જ્યારે બે અઢી વર્ષનો ઉમરમાં તફાવત હો-
યછે ત્યારે અને તેઓ જ્યારે સાત આઠ વર્ષના હોયછે તે
વખતે તેમનામાં ઉમરનો ઓછો તફાવત જણાતો નથી. ક-
લ્યાણુ અને ત્રીભોવનને વાસ્તે પણ તેમજ હતું. ત્રીભોવન
સાતનો અને કલ્યાણુ નવનો છતાં બન્ને સરખા જણાતા
હતા. બે ભાઈઓ આ વખતે નિશાળે જતા થયા હતા.
સારા માણસનાં છોકરાં સમજ મહેતાજી તેમને શિખવવા
તરફ વધારે કાળજી ખતાવતા હતા. પરંતુ આ બે ભાઈ
પઠ્યરના ભમરણને પણ કોરે મુકે તેવા હતા. રમવામાં એ-
ક એકથી ચઢે તેવા હતા અને ભણવામાં એક બીજાને
ભુલાવે તેવા હતા. મહોટા કલ્યાણુ કરતાંએ નહાનો ત્રીભોવ
ન એક ચંદાવા ચઢે તેવો હતો. ગામઠી નિશાળનો મહે-
તાજી તેથી તેને છોકરાંને ફોસલાવી પઠાવી રાખવાં. અને

તેમાંથી પોતાનું ગુજરાન કરવું, તેમાં પણ ખે પૈશાની મતા વધારે મળે તેવાં આ શ્રીમંતનાં છોકરાં તેથી તેમને જરા હાડ છેડ કરે તો તરત સરકારી નિશાળે જતાં રહે, તેથી જીવો ખીજના છોકરાંને મારતો કે ખીજાં અટક્યાનાં કરતો તો પણ મહેતો ખિચારો સુમધને ચલવી લેતો. જીવા કરતાં— ત્રીભોવનને હવે આપણે જીવાના નામથીજ ઓળખાવીશું. —કલ્યાણ મહોટો હતો અને તે પેહેલો નિશાળે ખેઠો હતો તેમ છતાં ખન્ને જણ કકો સાથે શિખો રહ્યા. કકો શિખતાંજ જીવાની ઉંમર દસ વર્ષની થઈ તેથી ગામઠા નિશાળે તેને વધારે મુદત ન રાખતાં, ખેડે ભાઈએને સરકારી નિશાળે મુક્યા. પેહેલાના મેહેતાજીની માફક આ—સરકારી—નિશાળના મેહેતાજી કે આસીસ્ટન્ટને જીવાભાઈને દાખલ થવાની કે રહેવાની આજીજ દરકાર હતી. તેમને એમ પણ આજીજ હતું, કે શ્રીમંતનાં છોકરા જણી ગેલેનાં ને વધારે ભણાવવાં કે જેથી કાંઈક વધારે ફાયદો થશે. જીવો નવો નિશાળીઆ હોવાથી થોડા દિવસ તો સખજો રહ્યા પણ જ્યાં રીતભાતથી ભોમીયો થયો એટલે તેના અગત્ય ખાશી યત પ્રમાણે ચાલવું શરૂ કર્યું. કક્કાસમાં આસીસ્ટન્ટ હોય ત્યાંસુધી જણ મહોમાં દાંત નથી એમ ગરિખ ગાય જેવો થઈને ખેશી રહે ને આમ જ્યાં માસ્તર ખસ્યા એટલે મારું મારી અને કદંમ કદા કરોને ધમા ચકડા કરી મુકે. હોમ તરાએ તે ખેત માટે ઘેર શિખવનાર રાખ્યો હતો તેને તો ગાંઠેજ શેના! પેલો ખિચારો ગરજઉં પડ્યો ને મરોને ચાર રૂપૈઆ મળતા તે પણ જાય જો તે ભણાવવાને જરા કે શખતઈ કરે તો. તેથી ઘરના માસ્તરને છોકરાંની મરજ પ્રમાણે ચાલવું પડતું જેથી જીવો ચૌદમે વર્ષે પાંચમી ચો પડીમાં ગયો. જીવાભાઈ પાંચમીમાં ગયા તે પણ સ્વપ્રાક

મચીતો નહીંજ. એ પરિક્ષામાં પાસ તો થયોજ નહીં; તેમ કક્ષાસમાં ઠાભા હાથનો પેહેલો નંબર પણ તેણે કવચીતજ છોડ્યો હશે. એક તો જુનો જણોને અને બીજું દરેક વખતે જે કક્ષાસમાં તે શિખતો હતો તેની ઉપલા કક્ષાસ નો આસીસ્ટન્ટ ઘર શિખવા આવતો હોવાથી સરશિક્ષક શયો આ પ્રમાણે પાંચમી સુધી કક્ષાસો ચઢાવવામાં આવતા હતા.

જીવતાભાઈને અને કલ્યાણરાયને પંદર અને સત્તર એમ અનુક્રમ વર્ષની ઉમરે ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલમાં જવાનો વખત આવ્યો. પણ તેની સાથે એમને માથે એક અણધારી આફત આવી પડી. હીમતરાય કાકાનું શરીર મુગમાં તો લેવાનું ચાલ્યું હતું તેમાં આ વખતે તો તેઓ છેકજ ખગખગી ગયા હતા. ક્ષય રોગથી તેમનું શરિર ખવડ ગયું હતું તેથી ઘણા ઘણા દાકતરો અને વૈદ્યાની દવા કરી પણ એકેની ઐશદની ટકી ન શકતાં તેમણે પોતાની સાઠ વર્ષની ઉમરે આ દુનિઆનો ત્યાગ કર્યો. મરતો વખતે પૈશા ટકા વીમરેની સુપ્રત શોભાગ્ય કાકીને કરતા ગયા અને છોકરાંને ભણાવવા કરવાની ખબર રાખવાનું પોતાના સગાભાઈ મગનલાલને ભાગવ્યું. સૌ પારકું તે પારકું આંગણીથી નખ વેગળા તે વેગળા. ખરૂં છે, કે બીજા સારા કાકાએ હોયછે, કે પાસે પૈસા નથી હોતો તોપણ તેઓ પોતાના ભત્રિજાને ઉછેરે છે ને તેમની સારી સંભાળ લેછે. પણ મગનલાલ કાકાએ ભાઈને મરતી વખતે વચન આપ્યું, પણ બાર મહિનાનાં ટાણાં ગયા પછી છોકરાં કેઈ દિશા તરફ વસેછે તેની ખબર સરખીએ કાઢી નહીં. ઘરમાં છોકરાં મોઢાં થઈ નોકરી કરે તોજ ઘરનો કારભાર ચાલે તેણે તો હતું નહીં પણ જોઈ તો ચીજ ભાવવાની કે બીજી પરચુરણ કામકાજ કરવાને

જોઈતા ચાકર શિવાય કોઈ નહોતું; તેમ ચાકરને વિશ્વાસે સઘ
 થું કામ મુકવું તે પણ બહેતર નહીં. વળી તેની સાથે બનને
 છોકરામાંથી એક પણ ભણવાના નથી એમ શોભાગ્ય કાકી
 ને ખાત્રી હોવાથી કલ્યાણરાયને બન તો હલ્લે લગાડવા
 તથા ઘરની ખટપટમાં બેગવવા દુરસ્ત વિચાર્યું. કલ્યાણ
 ભાંઈને તો જોઈતું હતું ને વળી પૈદ કહ્યું, પોતે સ્કુલમાં
 જાય પણ મ્હા પેઢતાને અને મહેનતે. તેને સ્કુલ છોડવી
 ગળી મત્ર જેવી લાગી અને અરાઠ વર્ષની તદ્દન કાચી વયે
 ઘર ખટલામાં પડ્યો. હોમતરાયજી મગતાવડા સ્વભાવના અ
 ને નોકરીમાં હતા તે વખતે સર્વે નોકર ભાઈમંઘાતું સારું
 ઇચ્છેલું તેથી અને તેની સાથે હોદ્દાનો નોકરી કરવાયો
 અમલદારો સાથે પોછાન સારું હોવાથી તેમની શરમથી ક
 લ્યાણરાયને રૂ. ૧૨) ની કારકુતનો જગો મળી. આપણો
 વાતના નાયકે-જીવે-તો સ્કુલમાં જવું જરૂરી રાખ્યું હતું.
 જીવો નામ ગણવવાને માત્ર જતો એટલુંજ નહીંતો તેના
 એક પણ દિવસ એવો નહીં ગયો હોય, કે તોફાન અને
 લેસન ન કરવાને સારૂ તેણે માસ્તરના હાથની સોટીઓના
 સપાટા જોયા નહીં હોય. દરરોજ સાંજે મેજ ઉપર હાથ
 મુકાવી કોઈ વખતે નેતરની સોટીથી, તો કોઈ દિવસ શીશ
 મની કડણ આંકણીથી જીવાભાઈને ઓખરા કરતા. આ
 માર તો તેની ગણતરીમાંજ નથી. એમ માર ખાંધા છતાં
 તેણે ચાલુ રાખેલી તેવી ચાલ ઉપરથી જણાતું હતું, આ
 ટલો મારતો તેને દરરોજની ઓરાકાં જેવો હતો. માર ખા
 ધા વગર તેને પોતાનેજ એન પડતું નહોતું. કેટલીક વ
 ખતે કેટલાક છોકરાં તો જાતે તોફાની હોયછે પણ શિખવા
 માં સડથી સરસઈ કરેછે. પરંતુ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ
 જીવાભાઈમાં તો તેને માટે પણ ચણા લાવી ખાવા જેવું

હતું. કોઈ સમયે હેડ માસ્તર જે યુરોપિયન હતા તે કક્ષા સમાં આવી ચઢતા તો તે પાણી જીવાભાઈને ઓગાળી રહેવા થી તેમની પેહેલી ઝડતી લેતા હતા. જીવો કક્ષાસના માસ્તરને પી ગયો હતો પણ સાહેબથી તો થરથરી મરતો. સાહેબને કક્ષાસમાં આવવું પેહેલેથી સાંભળતો તો તે દિવસે સ્કુલમાંજ આવવાનું માંડી વાળતો ને સગાં કે ભાઈમંથ દાસ્તને ત્યાં દફતર મુકી ફાવે ત્યાં રખડતો. વરસમાં ઘણો ભાગ તેનો આ પ્રમાણે રખડવામાં જતો. ઘેરથી મળતો ઠપકો અને નિશાળમાં આ પ્રમાણે પડતો માર સહન નહીં થવાથી જીવાભાઈ બે વખતે તો તેના જેવાજ દાસ્તોની સાથે શહેર છોડીને જતો રહ્યો હતો ને જેને લીધે ઓગાળ કરી મુકવી પડી હતી. છોકરો કાંઈ ભણતો છે નહીં અને ભણશે એમ પણ આશા નથી તો પછી ઇંગ્લેન્ડ બે ત્રણ ચોપડીઓ શિખ્યો તે તેના નશીબની, એમ સમજત તથા તે વારે વારે નાશી જઈને જીવ ઉંચા કરાવે છે, નિશાળનું નામ દઈ બાંજે ઠેકાણે બેસી રહેછે તેના કરતાં તેને કાંઈક સાંડસામાં નાંખ્યો હોય તો વધારે સારું એમ જાણી શોભાગ્ય કાઢીએ વખત આવ્યે તેને કાંઈક નોકરીએ વળગાડવાનો વિચાર કર્યો અને જીવાને નિશાળે જતો બંધ કર્યો. જીવો નિશાળે જતો ત્યાં મુકી તો સારું હતું. તેનો કેટલોક વખત નિશાળમાં જવાથી તેને બીજી કમુદ્ધિ વધારે સુજતી નહીં. જોકે તેને ખરાબ સોખત તો હતીજ પણ તે તેના જેવા નિશાળીઆનીજ હતી તેથી તે ઝાઝી બઢેલી શિખ્યો નહોતો. પણ જ્યારથી તેણે નિશાળ છોડી અને બાંજે ઠેકાણે કાંઈ હલચલ વળગ્યો એટલી અરાઠ મહીનાની મુદતમાં બંધાંને અરાઠ ભંવ કરાવ્યા. રખડતી અને અનિતીએ ચાલનારી નરક ટોળીમાં એકાર થવામાં જઈએ તો

ભાઈ પેહલા. વંઠેલી વેસ્યાઓને ઘર જુઓ તો ત્યાં પણ ખડુ મુરતી તૈયાર, દારૂ પીનાર અને માંડેસ ખાનાર મકા પુરૂષની મોટી ટોળીમાં જોળ કરો તો ત્યાં પણ ભાઈની આગેવાની ખરી. રસ્તે જતી આવતી સ્ત્રીઓને અડક્યાળાં કરવામાં અને તેથી તેઓની ગાળો ખાવામાં પણ જીવજાને જ્યાં જુઓ ત્યાં જડવાનો. દારૂ પીવામાં, વેસ્યાઓને ત્યાં જવા માં અને નાટક ટોળીઓમાં ભાગ લેવામાં પૈશાની પહેલી જરૂર તે જોયો ક્યાંયો લાવતો હશે એમ વાંચનારને વખતે વહેમ આવશે; પણ પેટીમાંથી પૈશા, જગુસ અને રૂપૈયા ગયાની શોભાગ્ય કાફી રોજ જુમ મારતાં તે ઉઠાવતો જનાર આ જીવજાભાઈજ હતા. અર્થાત ચોરી કરવામાં પણ જીવાભાઈ મશકુર હતા. આ વખતે તેમને એક પણ દુરગુણ વળગ્યો બાકી નહોતો. અરાધ જોગણોસ વર્તેલી ઉમરે તો તે સર્વગુણ સંપન્ન બની રહ્યો હતો. આ વખતે તેના કુટુંબનાં ખરાં વાલેશરીતો એમજ જાણતાં હતાં, કે જો કંઈ હલકે વળગે તો સારૂ નહોતો થોડો મુક્તમાં ખરામ ખસ્ત થશે અને કરશે. સારાં ભાગ્યે આવી અર્થોની વખતે — મામસતદારની કચેરીમાં રૂ. ૧૨) ના કારકુનની જગો ખાત્રી થઈ અને તે જગો જીતને આપવાનો ઠરાવ થયો.

પ્રકરણ ૪ થું

—૦*૦—

સોરઠો.

જુનો હોય પ્રધાન, બાળ નવો જ્યાં ભૂપતી;
વસવું નહિ તે સ્થાન, ત્યાં હક હૂમે આપણા. ૧
“ખરો ન પામે ખાજ, ખોટા જનને રાજા દે;”
હતું અસસ તે આજ, છે કોઈક અંશે રહ્યું. ૨

જ્યારે કોઈ કેવળ ન લાયક, અગુણ અને અમગુને સરકારી ખાતાઓમાં નોકરી મળે છે અને ભણેલા પાસ થયેલા લાયક અને હુંશિયાર ઉમેદવારોને જગો ન મળતાં રખડતા રહે છે ત્યારે નોકર વર્ગમાં ઘણું હા હો થઈ રહે છે. જ્યાં વગ એજ મુખ્ય વાત જગાય છે એટલે લોકો પેતાનાં છોકરાંને ભણાવવાની ઓછીજ દરકાર રાખે છે. થોડું ઘણું છોકરાને ભણાવી અધિકારીઓની ખુશામત કરવાને રસ્તે ચલાવે છે. જ્યાં આગળ મસ્જી સોંધો વેચાય છે ન તેને વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે ત્યાં લાયકો નસાયકીતું જગામાં આવતું નથી. જગો આવતાર ભાઈતું દિવસ ઉમેદવાર પ્રત્યે ખુશ રહેલું હોતું જોઈએ. લાયકો મેળવેલાઓને આ કાંઈ એછું નાશીપાસ કરતાર નથી. વિદ્યા વૃદ્ધીમાં ખલેસ પહોચાડતાર આ કાંઈ ઓછી અડચણ નથી. તેમ છોકરાં અને તેમના મા બાપોને અનિતિને રસ્તે ચલાવવાને આ કાંઈ નહાનો સુનો પટથર નથી. નોકરી મળતાંજ જાણે આટલું થતું હોય તો બસ છે. પરંતુ તે મેળવ્યા પછી પણ નોકરોના કર્મે ખુશામતનો ઊમો ને ઉભી છે. ખુશામત વગર એક ડગલુ આધુ ખસવાનું નહીં. મામતદારની કે મુનસફની કોરટમાં કાંઈ જગો મળી હોય તો મીઝાને ચાંદ ચાંદ ચાલવું પડે. અમસદાર જે કહે તે હાજી હા કરવી પડે. વળી એકાદ વખતે ઉપરી અચોગ્ય ગાળ દે કે વખત થપડાક મારે તો તે પણ નોકરીના — પેટની — ખાતર સડું કરવું પડે. આજની વખતમાં આતા અમસદારોની સંજ્યામાં ઘણાં યથો છે તો પણ તેવા પ્રકૃતિના માણસો છેજ નહીં એમ તો કહેવાયજ નહીં. આ ગમે તેવા વગર કેળવણી અને અધ્યુધ અને તેમના નોકરો ગમે તેટલા કેળવાયેલા અને સારી સમજવાળા હોય તો પણ “રાજામે લે તે ન્યા અને પાસા પડે તે દા,” તેથી તેમના હાથ નિચેના કા રકૂન ખેલીક કે તક્કાટી ગમે તેવું સાર અને સાચુ કહે તો પણ

તે હવામાં ઉડી જાય અને ઉપરો સાહેબને કહ્યું કે રોપોર્ટ મંજૂર રહે. પ્રમાણીક અને સારા નોકરોને નોકરી કરવામાં આ કાંઈ ઓછી નાઉમેદ અને અડચણ કરતી મિત્રા નથી. આ ખાખત હાથ પછુ જેમને રેવીન્યુખાતાનો અનુભવ છે તેઓ સારો રીતે જાણે છે. હંકારી અને આપખુદ અમલદારો પોતેતો જાણે એક રાજા હોય તેમજ સમજે છે. તાખાતા નોકરો તો તેમના જાણે એક ગુલામ હોય તેમ માને છે. પોતાની પ્રથમની સ્થિતિ અને તે વખતે ચક્રાવતા ગેરવ્યા-જબી દારની સામે તેઓ નજર સરખી કરતા નથી. અસલી વખતનો આદમી તો એમજ સમજે કે આતો આમેકુખ જહાંગીરની મુસ્તી છે કે અલ્લાહીને ફરિયા જન્મ ધારણ કરેલો છે. રેવન્યુ, મેજિસ્ટ્રેરાયલ, સાંચ અને કબજા જેવા મહત્વની ખાખતનો કુત્ર અખત્યાર ધરાવનાર આ રાજાને વળી અહંકાર હોય તેમાં પુજ્યજ શું. આવા અધિકારીઓ પ્રજાને કેવો ન્યાય આપતા હશે તે પણ પ્રશ્ન જાણે. • તેઓ તો માર“સુધુ ને કર સુધુ”કરવામાં સમજેલા. રેવન્યુ અમલદારોમાં જવલ્લેજ સારા અને પ્રજાપ્રિય થાય તેવા અમલદારો કે કારકુન અગર તસાદીઓ હોય છે. તેમજ લાંચ જેવા અતિ ખરાબ દુરગુણથી કોઈવિરલોજ અસગર હેતો હશે. કોઈએ લાખ એકઠા કરેલા સાંભળવામાં આવે તો કોઈએ પચાસ અને સાડ હજાર ઘરમાં મુકેલા ગણાય. જ્યારે ભારે પગારના પોતાના ઉપરીઓમાં આવો ચેરી કરવાનો દુરગુણ પેડેલો હોય ત્યારે પછી તેમના તાખાતા દસ દસ અને ખાર ખાર રૂપઈઆના તસાદી અને કારકુનો દેખા દેખી શોખો દાનત ખગાડે તેમાં શી નવાઈ. તેમના કારકુનો અને તસાદીઓ પઈશા સાદ રઈઆતને રંજડવા કાંઈપણ કચાશ રાખે નહી, ઉપરોનો ખોક તેતો લાંચીઓ એટલે પોતે જેમણે ફકે તેમ ચાલે. આવા કારકુનો કોઈ સખત ન ચોખા અમલદારની વખતે

“અશક્તીવાન ભવેત સાધુ” ની માફક ખગ ભગત થાયછે, પણ લાગ આવે તેમની મુળ પ્રકૃતી ઉપર ગયા વગર રહેતા નથી. કેટલાક અમલદારો તો વળી ખતાવવાના અને ચાવવાના જીદ રાખે છે. ઉપરથી ખતાવે છે કે અમારે લાંચ નામ હરામ છે. અમારે કોઈની પૈ સરખી ખપતી નથી, તેવા ઢોંગો આને કાંઈ મુશ્કવાન ચીજ ભેટ કરવામાં આવે છે અથવા કાંઈ ખજરમાં મળતી દસ રૂપૈઆની વસ્તુ ખે ત્રણ રૂપૈએ લાવી આપનાર મળે છે તો તેની તે ભલા માણસો ના કહેતા નથી અને તેથી કામ પ્રસંગે લાવી આપનાર ઉપર રેહમોઅત રાખવાનું દ્વિધ સ્વભાવિક રીતે થાયછે. વળી કેટલાક દિલ્લિના શાહુકારો “કોડી હરામ ને ખચકા હલાલ” કરે છે. નહાની રકમોમાં હાથ ન ઘાસતાં ગચ્છાં ને ગચ્છાં પાડવાના પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ચાસતાં હાસના અમલદારો સાંભળવામાં આવે છે; તેના કરતાં આપણે વારતાનિ વખત જુતાવ્યો છે તે વખતે ખમણો યાને ત્રણ ગણો ખરાખ હોતો. લાંચીઆઓ ઉઘાડે છોગે લાંચ લેતા અને રાંક રઈઅતને રંજડવાને લેશ માત્ર પણ કચ્ચાશ રાખતા નહોતા.

તે વખતે એકલા તાલુકાના અધિકારીઓ ખગડેલા હતા એમ કાંઈ નહોતું. કલેક્ટરની હજીરમાં પણ લાંચીઆ વાળુ જ ભરાયેલું હતું. વલોણા વારે કલેક્ટરો અને આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરો ખદલાતા, તેથી એકની એકજ જગો ઉપર ઘણી લાંખી મુદતથી કામ કરનાર ખાઈ ખદલા ચીટનીસો અને શિરસ્તેદારોએ નોકરો અને રઈઅતમાં ચીસરાણ પડાવી હતી. તેમના સામે કોઈ પણ નોકર કે માણસે થવાતું નહોતું. અરે! સામુ તો શું પણ તેમના વિશે ખરી વાત એકાંતમાં પણ કહેવાને ખમચાતા. ચીટનીસો અને શિરસ્તેદારોએ દરેક આફ્રીસ અને તાલુકામાં પોતાના માણસો ગોઠવેલાં હતાં, જેથી તેમના ખાતમીદારો તેમને રજે રજની ખાતમી આપવામાં

ચુકતા નહી. જરા કે કોઈ ચેં ચુ કરતુ કે તેને જાણે તરંત ઉપાડ્યોજ છે. ન તેમની વિરૂધ તો શું પણ તેમના સગા કે જોગખોતાની શામે પણ એક અક્ષર જોયરી શકાતો નહી. તેમના નવા ને અજાણા ઉપરીઓને સમજાવતાં તેમને ઘણી સારી રીતે આવડતુ. આ વખતે કક્કેકટર નવોજ આ વેગા હતો તેથી જાને કારકુનની જગો, સારી હવાવાળા ને બે પૈસા પેદા કરે તથા મામલતદાર પણ મળતો હતો તેવા તાલુકામાં આપવામાં આવો. બીજા ઉમેદવારોને કારકુનો મેળવતાં સો સો ને બસે બસે રૂપૈઆ ચીટનીસને અને તેટલાજ રૂપૈઆ તલાટીની જગો મેળવવા આસીસ્ટન્ટના શિરસે દારોને આપવા પડે છે એમ જુમ હતી. પણ જાને તો આ જગો મેળવતાં કાંઈ ખર્ચ થયુ નહી. તેમના બાપની શરમે અને બીજા એક ખાનગી કારણથી પાયા થએલા ઊમેદવારોને ન મળતા જવાભાઈ તાલુકાની કચેરીમાં કારકુન નીમાયા ને તે જગોનો ચારજ પણ લીધો,

પ્રકરણ ૫ મું

—૦*૦—

દોહરો.

જગમાં જોતાં જન મને, ઉપજે અતી નવાઈ;

જો જો જરના જોરથી, પરણ્યા જા બાઈ

૧

કામને પ્રસંગે સમજુ મનુષ્યોના મનમાં ઘણી વખતે ત કે વિતર્ક થાયછે, કે ત્યારે શું આ દુનિઆ પૈસાનીજ છે ? પૈસો તેજ આ દુનિઆમાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવે છે ? ભલ ભલા પણ પૈસાનેજ વશ છે ? વખત આવ્યે શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ પણ પૈસાવાળાને હાથ જોડવા પડેછે. પૈસાવાળાની ગાંડી ઘેલી બોલીને હજારો હાજારો ભણુનાર મળેછે ને ડાહ્યા પણ નિર્ધનના બોલવાને ગાંડામાં ગણી કાઢવામાં આવેછે ?

વિદ્વાન કરતાં પૈશાચાણાને સમાજમાં પહેલું માન આપવા-
માં આવેછે. ત્યારે શું પૈસો તેજ પરમેશ્વર છે? 'સારી
આત્મ જાગૃતી હતીકે જાગૃતો જાગૃતો જાય છે. જો કાંઈ ભ
જીવાનો નથી ને આ જાગૃતી નાતમાં તેને કબો પણ ક
ન્યા મળવાનો નથી. તેનો નાતની સ્ત્રીઓએ જાગૃતે માટે આ
ત્વું ભવિષ્ય જાંઘ્યું હતું તેજ સ્ત્રીઓએ આ સમયે જાગૃતા
ખાપના પૈસાથી લલચાઈને તથા તેને સરકારની આખર ભ
રેલી નોકરી મળેલી સમજીને પોતાની કન્યા પરણાવવાને
ઉપરા છાપરી માગાં મોકલ્યાં. માગાં મોકલતી વખતે જાગૃ
તી પાછલો અને તે વખતની ચાલ ઉપર કોઈએ વિચાર
કર્યો નહીં. તેવા છોકરવાદી અને નહાનપણથી ખગેલા વરથી
પોતાની દિકરીને સુખ પ્રાપ્ત થશે કે નહીં તેનો શંકા સરખી
આણી નહીં; માત્ર તેની નોકરી અને પૈસા ઉપરજ નીંધા
પડેલાની ભાઈને કન્યા દેવાને તૈયાર થઈ ગયાં. તેમના કરતાં
તો જો રહ્યા, કે ગમે તો ગાંડપણ કે રહાપણમાં આ
કન્યા તો મને નથી ગમતા, રૂપાળી નથી, ઉચી નથી, નિ
ચી નથી, એમ કહી બે ત્રણ માગાં તો તેણે પાછાં વાળ્યાં.
છેવટે પરમોદરાય પટેલને ત્યાં જાગૃતીની મરજી હતી કે
નહીં તોપણ પોતાનું ખરોખરીયું ઘર જાગૃતી શોભાગ્ય કા-
કીએ ચોકડું પૈસાંયું અને મહા સુદી પ ને દીવસે મહુરત
જોવરાવી તેજ દહાડે જાગૃતી તેનેતરવામાં આવ્યા. !!

જાગૃતે કારકુનની જગો મળ્યે એક વરસ થયું છતાં પુરાં
રજીસ્ટરો પણ આજખતાં શિખ્યો હોય કે શિખવાને આ
કાંક્ષા ખતાવી હોય તો તેના ખાપનાજ સમ. મામલતદાર સા
હેબની સંપૂર્ણ મહેરબાની હતી જાગૃતા ખાપને લીધે તે મા
મલતદારને નોકરી મળેલી તેમને લીધેજ આટલે દરજેચઢેલ
એટલે જાગૃત ઉપર તેમના ચારે હાથ હતા. કોઈ તલાટી,
અથવા ઉમેદવાર પાસેથી તેનું કામ લેવામાં આવતું ને ભા

ઈ કચેરીમાં આમ તેમ ફરી ગયાં મારી દહાડો ગાળતા. મામલતદારનો માનીતો એટલે તેને કોઈથી કાંઈ કહેવાતું નહીં. ગામમાં પણ મનમાં આવે તેમ લોકોનો સાથે વર્ત-
તો. મોટાના દિકરો, લાડમાં ઉછરેલો અને નહાનપણથી
ખાધેલો પાંચેલો તેથી તેને ખાર રૂપરડી પગાર મળતો તેમાં
તેનું શું પુરું થાય. ખાર મહિનામાં દાઢસો રૂપૈયા તે
વાણીઆનાજ દેવા કર્યા હતા. ભાઈની તરફથી બીજે ત્રીજે
મીજખાનીઆ તો ખરીજ. તેને ધોરનાર મોદી સારી રીતે
જાણતો કે જીવાને ધીરેલા પૈસા ખોટા થવાના નથી અને
તેથીજ તેણે આટલી રકમ ચઢ્યા છતાં રૂપૈયાની ઉધરાણી
કરી નહોતી. બીજી બાજુએ જીવાને ઉધરાણી નહોતી થ
તી તેથી થોડુંને થોડું ધરથી ઘણાંએ આપશે એ આશાથી
ખર્ચ કરવામાં પાશ્ર્વે જતો નહોતો. મામલતદાર તેને ઘણી
વખતે ઠપકો દેતા અને પોતાને ત્યાંજ ઘણી વખતે જમારતા
તોપણ જીવો તેમનું કહ્યું કરતો નહીં. જીવાને કચેરીમાં
રજીસ્ટર લખવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેથી તે દફતરમાં તેને
ખે પૈસા મળવાના તો નહોતાજ તોપણ કોઈ કામમાં વખ
તે મળવાનું હોય તેમાં તેને કામની માહોતી નહીં હોવાથી
ઉમેદવાર કે તલાટી ખારોખાર હોયઆં કરી જતાં. લાંચ ખા
વો તે પણ કામની આવડ વગર કેમ ખવાય ?

દુનિઆમાં કેટલાક માણસો નશીબને તો ગણતાજ નથી.
ઉઘમ શીવાય નશીબ બિચાર કાંઈ કરો શકતું નથી એમ
તેઓ માનેછે પણ તેમનું તે કહેવું ભુલ ભરેલું હોયું જ
ઈએ. નશીબની પાછળજ ઉઘમ છે. ગમે તેટલો ઉઘમ ક
રીએ છીએ પણ જ્યાં સુધી નશીબ પાંચાઈ હોતું નથી ત્યાં
સુધી કાંઈ મળતું નથી ને કરેલા પ્રયત્ન વ્યર્થ જાયછે.
નશીબને બીજા સ્વરૂપમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા કહે છે તે પણ
ખોટું કહેવનું નહીં. ઇશ્વર ઇચ્છા વગર કાંઈ ખનતું નથી

તો પછી ભાણુસ એકત્રો ઉઘમ કરીનેજ ખેશી રહેતો તેનું શું વળવાનું હતું જે વખતે નશીબમાં નથી હોતું તે વખતે ગમે તેટલો ઉઘમ કરવામાં આવે છે તો તે ફળી ખુત થતો નથી એમ દુનિઆદારીમાં અનુભવી અને તેજ સખંધી લક્ષ રાખી અવગોચર કરનારને જાણાયા વગર રહે તું નથી અને જે વખત નશીબ ફરે છે તે વખતે તેના તેજ વા તેવોજ ઉઘમ સતજો પડે છે અને ધારયું કામ થાય છે. નશીબ વગર મિત્ર પાણુ દુસ્મન થઈ પડે છે અને નશીબ હોય છે તે વખતે દુસ્મન મીત્ર થતા પરાણે વળગ્યા આવે છે એ બધું નશીબનું છે; માટે નશીબ હોય તોજ ઉઘમ સુજે છે ને તેથી ઉઘમ હમેશા નશીબની પાછળ ને પાછળજ આલ્યાં કરે છે.

વગર ભાણુએ અને વગર હુશિઆરીએ જીવાને ઝટ લેઈ ને નહાની ઉમરમાં નોકરી મળી. અને તેની સાથે જે ન્યાતમાં કન્યાની અછત અને તે કારણથી ભલમલા વાંઢાને વાંઢાં મરી ગયેલા તે ન્યાતમાં તેને કન્યા મળી એ નશીબ નહીં તો ખીજું શું ? તેની ન્યાતના તેની સાથે નિશાળે ભાણુનારા કલાશમાં પડેલો નંખર રાખનાર અને આ વખતે મહા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા તે કન્યા વગર રહ્યા ને જીવાભાઈ પરણ્યા વ્યારે તે નશીબજ. દહાડો ફરવા નો હતો તેથી જીવાને એક મ્હોટો ફાયદો થયો. જુના ચીટનીસને મામલતદારો મળી અને તેથી તે જગો ઉપર જીવાની ન્યાતનો અને સગો કચેકટરનો ચીટનીસ થયો જે થી જીવાભાઈના તો જુદા ખહાર ઉડવા માંડ્યા. નવા ચીટનીસે જીવાને પોતાની આફ્રીસમાં ખેંચી લીધો.

(૨૧)

પ્રકરણ ૬ હું.

—૦*૦—

દાહરા.

પૂરા પાંડિત પ્રેખજો, પૃથ્વીમાં પ્રત્યક્ષ;
લક્ષે કામ નથાય તે, કરે પલકમાં પક્ષ. ૧
પક્ષે પામે પાયરી, પક્ષે જીવલો દક્ષ;
પૃથ્વી કેરા પડ વિષે, પક્ષ પક્ષ ને પક્ષ. !! ૨

હજુરમાં આવ્યાથી જીવાના ૩. ૧૨)ના ૩. ૧૫) થયા
એટલુંજ નહીં પણ તેથી હવે તેનાં માન વધ્યાં. જે કારકુન
હજુરમાં આવ્યો એટલે તેનો પરમેશ્વરને જોળે ખેડો એમ
તે વખતે લોકો ગણતા. તાલુકાના કારકુનો અને મામલતદાર
ર સુધાંને હજુરના કારકુનનું કામ પડે અને તેઓ એક -
હી ન બીજે પ્રકારે તે કારકુનોની પળશી કરવામાં આધુ પ
છુ જુએ નહી. ચીટનીસ સાહેબથી બધા કાગળ જોવાય ,
હી તેથી સેજ કસ્ટરને માટે કારકુન રજુનું ગજ કરી મુકે
—કાંઈ નહી તો “તમે વ્યાજબી કર્યું નથી, આપંદે તેમ
ન થવા ખંદાખસ્ત કરવો ” અને “ પત્રક મોકલું આવશે
તો મુનાસખ થશે ” એવાં વાક્યો બીજાં લખાણુ ભેગાં
લખીવાળી પોતાનો રોક ખેસારવા પ્રયત્ન કરે. આવાં અ
ચોગ્ય લખાણુ થતાં અટકાવવા માટે મામલતદારે કારકુનને
ખુશી રાખવાનો ઉપાય કર્યો વગર છુટકોજ નહી. સ્વારોમાં
દફતર તપાસવા આવે તો તુરત હાથે સુધરાત્રી લેવાયે હો
ય તેવો જીલો કાઢો, આવા હલકા પેટના કારકુનો ઘણી કલ
મે કાઢે જેથી તેવા હજુરના લખાણુનો જવાબ કરવામાં ન
કામે વખત કાઢવો પડે તથા નકામી “બીજા તાલુકા કરતાં
વધારે કલમે નિકળે તે ઠોક નહી એમ ધારીને પણ મામ
લતદારોને હજુરના પંદર રૂપૈયાના કારકુનની પણ ખરદાસ્ત

રાખવી પડે. આ તો એક સાધારણ કારકુનને માટે કરવું પડે અને એતો એક સાધારણ કારકુનનો રોકડ; પણ જીવા ભાઈ જેવા ચીટનીસના સગા અને વશોલાવાળા કારકુનનો તો વાતજ શી કરવી. માનીતી—ચોતરફ લાતો ફેંકે. બેંક હંમેશા ખીલા વરાણોએ કુદે. જીવાને કામની આવડતો પૈસા ભારે નહોતી પરંતુ તેનો મહેનો ખોલવાનો ભભકો કાંઈ કે શર વિનાનો હતો. ખોલવામાં તે કોઈથી ખંધાય તેવો ન હોતો. તેનામાં ઉપવિદ્યા પાકી હતી. હાજર જવાખીમાં તે કોઈ વાતે કાચો નહોતો. ઘણી ખોલવાની છટા તો તેને ઉપરીની મેહેરખાનીને લોધે વધી હતી. ઘણી વખતે તે ઘણું અયોગ્ય વચનો કાઢતો પણ ચીટનીસની શરમે કોઈ ખોલતું નહીં ને જીવાભાઈને તેના કરતા, તેના જોડીદાર, તેનાથી વધારે પગારવાળા અને વૃદ્ધ કારકુનોને વખત આવ્યે ગાળ ચોપડા વવામાં અને મશકરી કરવામાં વિચાર કરતો નહીં.

જે યુક્તીને, જે કામને કે જે રસ્તાને સમજી, વિદ્વાન અને એક માંડી, નીસપ્રાહી લોકો અયોગ્ય, અનિતીનું અને અધમ ગણે છે તે કામ તે વખતે અને હાલમાં પણ મહા વખાણને પામેલું હતું અને છે. તેને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણ્યા વગર ચાલે તેવું જ નથી. મોટા મોટાને તેના વગર ચાલે તેવું નથી અને તેમને તે હાલને સમે હદ ઉપરાંત પસંદ પડી ગયું છે. મોટા મોટા શીવ પ્રજ્ઞા દીને તેણે છોડ્યા નથી તો તેમાં માણસનું શું ગણું. દેવ પણ વખાણ કરવાથી પસંદ થાય છે તો પછી માણસ થાય તેમાં શી નવઈ છે. પરમેશ્વરનાં જે વખાણ કરવામાં આવે છે તેને પ્રાર્થના, ભક્તિ વિગરે જુદાં નામોથી ઓળખાવવામાં આવે છે અને માણસ શામા ખી જ માણસનાં વખાણ કરે છે તેને ખુશામતના નામનો ઓળખાવવામાં આવે છે. આ દુનિયામાં એવો કીમ્મો મહાપુરુષ છે કે જેને ખુશામત કરવી અગર કરાવવી ગમતી નથી ?

ના ના એવો કોઈપણ પુરુષ જોવામાં નહીં આવે કે જેણે પોતાની ખુશામત નહીં થવાથી પોતાના હાથ નિચેના નાકરે કે પોતાનાજ સગાં સંબંધ ઉપર વૈર રાખ્યા વગર રહ્યો હોય. એક માણસ એક તરફથી ખુશામત ખુદને નિંદેછે, ખુશામત કરનારને ધિક્કારેછે અને તેજ માણસ પોતે સામાની પાસેથી ખુશામતની ઇચ્છા રાખેછે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ન થઈ શકે તેટલી ખુશામત કર્યા વગર સુકતું નથી. જેમ ઇંગ્રેજમાં કહેવત છે કે Every rule must have exception. દરેક ધારાને અપવાદ તો હોયજ. તેમ આ ધારાને પણ અપવાદ તો હશેજ. કેટલાક મહાપુરુષો હોય છે કે જેમને માંખણ લગાવવું કે લગાડાવરાવવું ગમતુંજ નથી. તેવા પુરુષોને ખીજની આછીજ દરકાર હોયછે અને ખરું કહીએ તો તેમને આછી દરકારને લીધે ખુશામતનો સાથે આણુ ખનાવ હોયછે. જેવી રીતે કેટલાક માણસો ખુશામતથી છેકજ ખાતલ હોય તેવીજ રીતે કેટલાક માણસો હૃદમાં રહીને ખુશામત કરનાર પણ હોયછે. જ્યાં આગળ ખુશામત હૃદયાર જતી નથી અને વિવેકમાં રહીને કરવામાં કે કરાવવામાં આવેછે ત્યાં તે ખહાર જણાઈ આવતી નથી પરંતુ જ્યાં તે કરનાર અને કરાવનાર હૃદની ખહાર, જાયછે ત્યાં પછી તે ખુશામત કરનારને “ માંખણીઆ ભગત ” ખુશામત ખોર વિગરે ઉપનામથી આગળાય છે. તેની સાથે હૃદ ઉપરાંત ખુશામત ચહાનાર પોતાનો ભારખોજ ખોઈ તેવા દુર્ગુણમાં વધારે ન વધારે ધરી પડેછે.

જીવાના પાસે જેમ યોગ્યતાની છટા અને અવિદ્યાહતી, તેમ કામની ન આવડને લીધે ન કહેવાય તેટલી ખુશામત કરવામાં તેની બરોબરી કરી શકે તેવા તે ખાતલમાં આખા જીવનમાં એક પણ નોકર હતો નહીં. ખુશામત કરીને ભક્ષ્યજ્ઞાનાં મત વશ કરી લેવાની તેનામાં શક્તી હતી; અને તેથી

ખુશામત એ તાજે રોજગાર એ કેહેવતનું જોર આ વખતે પુર જોશમાં હતું તેથી જવાબાઈની ચઢતી થવાનો વખત આ પેહેલા નંબરનો હતો.

તે વખતમાં પાંચ સાત વરસ સુધી લાગત જીવનમાં સીવીલીયનોનો તાણ પડો હતો. આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરો છ કે આઠ મહીના રહીને તરત બદલ્ય જતા હતા. નવા સીવીલો અને—સુપરન્યુમરરી આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરો—ને માટે પણ તેમજ થતું હતું. વિશેષ કરીને આ જીવનમાં સુપરન્યુમરરી વધારે આવવાથી, અને તેમને માટે સરકારથી કારકુનો વિગરે ની જોડવાનું નહીં થવાથી, તેમની પાસે કામ કરવાને કલેક્ટર અથવા તેમના આસીસ્ટન્ટોની ઓફીસમાંથી એકાદ કારકુનને કામ કરવા મોકલવામાં આવતો. હાવા નવા સીવીલીયનો પાસે જોવા અને જોતલો અણુશીખડી કારકુન મોકલે તેવો અને તેટલો ચાલે. હાવી વખતે ચીટનીસો પોતાની કારીગરી વાપરે છે. પોતાનો માનીતો અને સગો કે ન્યાતીલો હોય તેને આગળ પાડવાને તેઓ નવા સાહેબ પાસે ધકેલે છે. સાહેબ પોતે નવા કામકાજની માહોતી નહીં ને આ કારકુનથી બીજો હુંશીઆર કારકુન જોએલો નહીં તેથી કુત્રાના દડકાએ સમુદ્ર માધ્યાની માફક અધધધ થાય છે. સાહેબ જાણે કે શો વાત. કારકુન શો હુંશીઆર છે; ચીટનીસ સારો છે કે મારે માટે હુંશીઆરમાં હુંશીઆર કારકુન મોકલ્યો છે. પાછું સાહેબની પાસે કામ પણ એવુંજ સાંપેલું હોય છે તો, થડું કલાસ મેજસ્ટ્રેટનો મેજસ્ટ્રેટોઅસ અખતિઆર અને એકાદ તાલુકાનું રેવિન્યુ કામ. રેવિન્યુ કામમાં તો કામ કરનાર કારકુનને ગમે તેમ લખ્યું પણ ઉપરી સાહેબનું બિનાડું તણાયું એટલે તેનો છેવટનો હુકમ થઈ ગયો, જેથી મામતતદારને તે હુકમ ગાંઠો ઘેલો હોય તોપણ માન્ય કરવો પડેજ. ફાજદારી કામમાં તો પોલીસની તરફથી ગાડામાં વધારે ભાર ભર્યાના

તથા બગદને આર ઓશા ને નમળું જનાવર જોડયાના માજ
નીઆ કેસ આવે, તેમાં આડ આના ચાર આનાનો ચાંચો
થયો હોય તેમાં કોણ અપીલ કરવા જાય કે ઉપસી કોરટનો
ફંસલો જવા વખત આવે અને તેમાં કાયદા વિદ્ય થયેલું
કહી ભુલો કાઢે. વળી જો રેવન્યુ કામમાં અયોગ્ય હુકમ ક
ર્યો હોય અથવા ફાજદારી કામમાં તદ્દન ગેર કાયદે કે ગેર
શિસ્તે કર્યું હોય પણ તે બન્નેના ઉપર અપીલ તો પા
છી હીસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં કરવાની તેથી જ ભોગજો
અપીલ થાય તો ચોટનીસ સાહેબ એવી યુક્તિથી તેમના
સાહેબને સમજાવે કે કમુરને બદલે ઉત્તરી સાબાશી મળે. આ
થી નવા સાહેબને કામકાજમાં ઉપસી કોરટથી કપડો ન આ
વે તેથી પોતાના કારકુનની હુશિયારી એટલે વધુ માન્ય પડે
ને છેવટ વખત અવ્ય તેનું કામ પણ કાઢી નાંખે. જ્યા
ને હજુરમાં બોલાવવાનો હતુજ આ હતો. દરેક નવા સાહે
બો પાસે કામ કરવાને તેનેજ મોકલવામાં આવે તો જેથી વગર
આવડના તદ્દન નવા સાહેબ લોકોએ જામાઈની એટલી
બધી પરિક્ષા કરી, કે “આ કારકુન જેવો હમે કોઈ હુશિ
આર કારકુનજ નથી નથી ન તે મોટામાં મોટી જગોન
લાયક છે, કમનશીબની વાત છે કે તે આટલાજ પગારમાં
પડી રહ્યો છે ” વિગરે અતિશયોક્તી ભરેલાં સર્ટીફિકેટો
એક એકથી સરસ આપતા ગયા ને તેવાં સાત આઠ સર્ટી
ફિકેટોનો સંગ્રહ જામાઈએ કર્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

—૦*૦—

ભુજંગી છંદ

કહે કોયુલાને ભુજો કોહિનૂર, લહે રતન ને કાયનું એક તૂર;
ઝવેરી નહીં તે ખરે છે હામ, ભુડાં સર્ટીફિકેટ તેવાં તમામ.૧

બીચારિ પાપે રળે ખૂમ દામ, વરે વૃદ્ધ કો સુંદરી ધારિ હામ;
બને ઉપરી સા'બ પોતે અજાણ્યો, ત્રણે તાત આ પારકે કાંજ જાણો.

સરટીંફીકેટ જોનાર અને તે ઉપરથી અમલ કરનાર ગ્રહસ્થ ની આવડ, અનુભવ, સરટીંફીકેટવાગાએ તે આપનારના હાથ નીચે કરેલી નોકરીની મુદત અને તેની નોકરીનાં વર્ષ ઉપર વિચાર કરો અમલ કરે તો તેથી ખરૂં જોડું પરખઈ આવે પણ ક્ષણાણુ સાહેબે—ગોરા ચામડીએ—પરિક્ષા કરી તે જોટી હોયજ નહીં એટલાજ ઉપરથી અમલ કરવામાં આવે તો તે ગાડરીઆ પ્રવાડુ જેવુ થાય અને તેથી ખરા જોટાની પરિક્ષા કદી પણ થાયજ નહીં. પણ વખતજ એવી કયાં છે, કે જોટામાંથી ખરૂં નંગ પારખી કાઢનાર ઝવેરીનો સંજ્યા વધારે હોય. ખરે ઝવેરીઓની જોટ દીનપર દીન વધારે પડતો જાય છે ન તેથી જોળ જોળ સરખાં થઈ ગયાં છે. જાલાઈની પારખ પણ તેવીજ કરવામાં આવી તેની પરીક્ષા કરનાર ઝવેરા તદ્દન આશુધડ, બિન અનુભવી ને કાચો હતો. અને ઊંચકનાર ચડા પેચી ને ખેંચાડે હતો તેથી જવાને પંદરના પગારમાંથી એકદમ ડીપોટી કલેક્ટરના શિરસ્તેદારની રૂ. ૩૫ ની જગો તે જલાઈમાં તદ્દનજ નવા આવેલા કલેક્ટરે સરટીંફીકેટ જોઈ તથા ચીટનીસના બહારથી ખજાવનારા બિન સ્વાર્થપણાના કહેવાથી આપી.

આ વખતથી જવાલાઈનાં ફક્ત ફીતુર વધવા માંડ્યાં. અઠાવીસ વરસ જેટલી નડાની વયમાં ડીપોટી કલેક્ટરના શિરસ્તેદારની જગો મળી, નડાનપણથી ઊખડેજ, ઘરનો પૈસો ટકે સુખીઆ, પગારમાંથી કોઈએ પૈ માગેલી નહીં તેથી અત્તરની છોજો વધારે ઊડવા મીંડી તથા પર સ્ત્રી ઉપર કુદ્રષ્ટી વધારે કરવા માંડી. હવે પાંત્રીસ મળવા માંડ્યા તો તેટલાએ બોર મુકવા માંડ્યા. ઘરમાં સોભાગ્ય કાઢી કહે પણ હવે તેમનુ કોણુ

અણગારે. મોઢે હાઢે હા કરે પણ ચાસણુ પોતાની મરજી
 પ્રમાણે રાખે. મુળમાં ન્હાનો હતો ત્યારે મોઢાનો છોકરો
 હતો એટલે કોઈ કહેતું નહીં ને હવે તો શિસ્તેદાર થયા
 એટલે મોઢે ચઢીને કોઈથી કહેવાતું નથી. કરવાની સાથે કડો
 ખતાવવાની ટવ તેને વધારે હતી “ને પડો ટવ તેતો ટળે
 કેમ ટાળી” પડેલી આદત તો મુએજ જાય. વખત થયે
 લીંબોળા પણ પાકેછે તે કહેવત જીવાને માટે ઉમ્મટી થઈ પડી
 હતી. મ્હેલામાં બેકાટ બોલતો પણ તેને વારવાનો હીમત
 કોઈની ચાલતી નહીં. બોલતો વખતે તે બેઠેન દીકરી કે વહુ
 નો તકાવત રાખતો નહીં. આ વખતે તેને ખરાબમાં ખરાબ
 બે મ્હોટાં દુબ્બ વ્યસન વળગી પડ્યાં. જો કે તે પ્રથમથી
 વ્યસની અને વ્યભોચારી હતો પણ આ વખતથી તો તે બે
 ચીજોએ ઘરજ કર્યું. યુરોપ શોપ કીપરોની બે ત્રણ દુકાને
 તો તેનાં નામા હતાં અને તેઓના પચાસ પચાસ ને સો સો
 રૂપેઆ જીવા પાસે દહેણા બેંચાતા હતા. શેહેરની પ્રખ્યાત
 વેસ્યાઓ તેનાથી અઝાણો નહોતી તેમ વેસ્યાઓથી તે અઝ
 હોયો નહોતો. આ બધું તો ખારોખાર ખંડાર ચાલતું એટલે
 નાતના, ઘરના કે પાડોશીના જાણ્યામાં ગ્રામ્ય આવતું નહીં
 પણ તેણે દિવશે દિવશે વધારે હિમત ધરી. પાડોશમાં કાળી
 દાસ કાકા અઠાવનમે વર્ષે સાત વર્ષની કન્યા સાથે પરણ્યા
 હતા તેથી વીજળી ભાભો ચાલવરશે ઘર આવ્યાં ત્યારે કાળીદા-
 સની ઉમર પાંસઠ વર્ષની થઈ હતી. કોઈ પણ ખાખત જેણે
 અનુભવી હોય તેનું વર્ણન તેનેજ મોઢેથી સાંભળ્યું હોય તો
 વધારે રસીક થઈ પડે. કન્નેડાના કષ્ટનો કહાણી વાંચી
 ભાભીને મોઢે સાંભળવામાં આવે તે બિન અનુભવી કવિના
 કરતાં વધારે સારી હોય તેમાં શી નવાઈ છે. હમેશા કહેવામાં
 આવે છે, કે સ્ત્રીઓએ પતિવ્રત પાળવું. કલ્યા કરતાં કરી
 ખતાવવું તે ઘણું મુશ્કેલ પડે છે. મ્હોટો કન્યાને ન્હાના

પર સાથે લાકડે માંકડુ વગગાડી અને મીઠાં થાય ઘોર
 જોગ ત્યારે બીજી સયા જોગ થાય તેવાં કજ્જડાં કરી તેવો
 સ્ત્રીઓ પાસેથી પતિવ્રતની આશા રાખવી તે શું મિથ્યા
 નથી? કુદરતી રસ્તો બંધ પાડી શકે તેવો કોઈક વિરજાજ હોય
 છે તો પછી આ દુનિયામાં ઘણું વિરજાતી આશા રાખવી
 તે ફાકટજ છે. ઘણું સ્ત્રી પુરૂષોને આડે રસ્તે દારો જતારજ
 આવ્યાં લગ્ન છે ને જો તેના બંદામસ્ત કરવામાં આવે તો
 અનિતિનો ફેલાવો ઘણે દરજે ઓછો થાય. બાળસગ્ન કે
 વીજળી લાભી પરણ્યાં તેવાં લગ્ન થતાં ન હોય તો વીધવા
 ઓની સંજ્યા પણ ઘણી ઓછી થવાની ને જેવો વ્યભીચાર
 હાસ ઘર ઘાતેલુ છે તે પણ નહીં જેવો થઈ જવાનો. સ્વા-
 ભાવિક રીતે વિચાર કરતાં ચાદ વર્ષનો કન્યા અને પાંસડ વર્ષના
 વરને સ્વભાવમાં અને બીજી હરેક બાબતમાં મળતાંપણું
 આવેજ કેમ અને તેની સાથે સ્ત્રીઓને કાવશો આપવામાં
 આવે છે તેવું તો અશુભજ નથી ત્યારે પછી તેવી સ્ત્રી
 ઓ સારે રસ્તે આવે તેના આશા રાખવી તે ફાકટ નથી શું?

પ્રથમ જો મર્યાદામાં રહીને થોડો દારૂ પીતો હોય પણ
 દીવશે દીવશે તેને ખરાબ સોમત વગગતથી તે દારૂડીઓ
 થઈ ગયો. બીજી ખરાબ સોમત લાગતથી માંકડસ ભક્ષણ
 કરવામાં પણ તેણે ઓટુ વિચારયું નહીં ને તે ટોળીમાં તે
 “બહુ ખાનારો” કહેવાયો. માંસા હારી અને દારૂડીઓ
 થયો એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે તે પાકો રંડોબાજ
 નિવડયો. આટલા દિવસ તે વેસ્યાઓ અને બીજા ખનગી
 ખાંજરામાં ખારોમાર જઈ આવતો તેવો ઝ.ઝી હા હા થઈ
 કે થતો નહોતો પણ હવે તો તેને એક સાડું ડગિઆર મળ્યું.
 કાળીદાસ કાકાની—તવી—વીજળી સાથે તે લપટાયો. પ્રથમ
 તો છાતું રહ્યું પણ પાછળથી ઉઘાડે છોગે લોકોએ વાતો
 કરવા માંડી. કાળીદાસે પણ વાત જાણી, વીજળીનાં સગાંને

પણ ખબર પડી પણ તેઓ કરે શું? પ્રથમથી પોતાનાં મુગ વઢાએલાં એટલે તેમનાથી બોલાય પણ કેમ. વીજગાને તેઓ ખાનગી રીતે શિખામણ દેતાં તો તે એણે એણું કહેતી કે “તમે હવે શું મ્હો લેઈને શીખામણ દેવા આવ્યાં છો. પૈશા લેવાની લાહે તમે મારૂં મુખ કપારે વિચાર્યું છે. વાંક સઘળો તમારો છે માટે શાગી થઈને મને શીખામણ દેવામાં શું પ્રયોજન હતું?!” તેના ધણી જ્યારે તેને કંઈ કહેવા જતો ત્યારે તેને તો મથકરીમાંજ ઉડાવતી અને સારી ચાત્રે ચાત્રવામાં તેની પાસેથી એક પ્રકારની સરનોની માગણી કરતી કે કાગીદાસને વિચારાને ચુપકી પકડાને બેસી રહ્યા વગર ચાત્રતુજ નહીં. આ પ્રમાણે બે અક્ષર વીજગાને કહેનાર મળતુ કે કહેવાતુ પણ છતાંની આગળ તો કોઈથી એક અક્ષર પણ એાચરાતો નહીં. ચીંટનીસ અને તેના ઉપરી આ સઘળું જાણતા પણ સર્વે ઉપાસાયક હોવાથી કોઈ તેને કહી શકે તેવું નહોતું. એ બેનો સાથેજ બેસીને તેણે ઘણી વખતે ખાંધેલું પાંચેલું હોવાથી તેઓ વિચારી શિખામણ પણ શો દે?

છતાંના જેવું ભાગ્યશાળી બોમ્બુ કોણ હશે? કેપ્ટુટી કલેક્ટરની શિરસ્તેદારો બરોબર બારજ મહાના રહ્યા. તા. ૬ ઠી મે સને—ને દીવશે હીપોટી કલેક્ટરને શિરસ્તેદાર બન્યા અને તેને બીજેજ વરશે ન મે મહીનાનો તેજ તરીબે તેણે રૂ. ૩૫ માંથી રૂ. ૫૦ માં ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના શિરસ્તેદારનો જગો ખાસી થવાથી તે જગોનો ચાર્જ લાધો. છતાંના જેવી છેકજ ન આવડવાળાંને આ પ્રમાણે પ્રોમોશન મળે તે વખતે નશોબ નહીં તો બોમ્બુ શું કહેતું. આ શિરસ્તેદારીમાં તેણે લાંબો હાથ ફરવા મંડ્યો. અહીંથીજ તેણે લાંચ લેવી શરૂ કરી. મુખ શિરજાત હતો તેથી પ્રથમ તો હિંબાડો પડ્યો નહીં. કોઈ મુખી મતાદાર કાંઈ આવતાં

કે ખપતી જશુશ મુકી જાય તો તે વગર આનાકાનીએ રાખવા માંડો, અને પછી તો ધીરે ધીરે કાગબહુ જડપથી ચાલવા માંડ્યું. દારૂડીઓ અને તેનો સાથે રંડીબાજ થયો એટલે પૈશાની તંગી વધુ પડવા માંડી. પેટૃચીજ સાહેબ લોકોને તો પાંચ ગએલો અને ખુશામત તો પોતાના બાપની એટલે ઉપરી સાહેબોને અવળું સવળું સમજાવી ધાર્યા પ્રમાણે ધમ ઘોઠાર કામ કાઢી લેવા માંડ્યું. ફાજદારો કામોમાં જવાભાઈ ધારે તેને સજા કરાવે ન ધારે તેને છોડાવે એ પ્રમાણે તાલુકાના ગામોમાં વાતો પ્રસારી રહી. રેવન્યુ કામોમાં મુખી મતાદાર સમંધીના પટલાઈના તુમારોમાં તથા ખીજ ભારે હરાજીઓ કે એનના કામમાં જવાભાઈ અજ ધાર્યું કરે છે એમ થયું. તમાટીઓને પ્રોમોશન આપવામાં કે તમાટીની નવી જગો આપવામાં પણ જવાભાઈનું ચક્કર ચર્ચાવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે થવાથી જવાને પુજા ઘરાકી આવવા માંડી. ફાજદારી કેસોમાં આમરદારને આમર જવાની અગ્રી તેથી તેવા મોટા કામમાં હજાર અને પાંચસેએ હીસાબ ચુકાવા માંડ્યા. રેવીન્યુ તુમારોમાં પટલાઈ અને મમતનાં કામ તેથી પચાસમાં પૈ આછો લેવાનો વિચાર તેણે રાખ્યોજ નહોતો. અને તમાટીઓને પ્રોમોશન આપવામાં પણ એક રોવાજ રાખ્યો હતો. સતરના વીસ કરાવવા હોય તો પચીસ, ચઉદના સતરમાં પાંત્રીસ, ખારના ચઉદ કરતાં પણ તેટલીજ રકમ અને દસના ખાર કરવા હોય તો પચાસમાં કાંઈ બોધ લેતો નહી. નવી જગો આપતો વખતે બસેમાં એક દોઢીયુ કમતી લેવાના આ હરામખાઉએ સોગન લીધા હતા. નાકર વર્ગ આમ પૈશા આપે તેવો નહોતો પણ જવાભાઈના કારસ્તાનથી હકવાગાના ખરા હક કુખતા તેથી તે આપતા અથવા તો જેમને ખીજના હક કુખાવી પ્રોમોશન જોડતાં તે આપતા. નવિ જગોમાં પણ ફર્ટ કલાસ સર્ટીફિકેટવાળો

રહી જવાની બિકથી તે આપતો કે સેકંડ ક્લાસ સર્ટીફિકેટ
વાળાનો હક છતાં જગો ન મળે ને પોતાને મળે તેને માટે
ઘણા પોતાના જેવા સર્ટીફિકેટવાળા હોય તો તેમથી પોતા
ને મળે તેવા કારણથી જીતાનું મન મનાવતા હતા.

પ્રકરણ ૮ મું

—૦*૦—

ઇદ્રવિજય છંદ.

કામ કરે જન કોઈ પરંતુ ઇનામ લઈ જન જન્ય અનાડો,
ચોરિ કરેવ્યભિચારિ કરેવળિ તોર ધરે અનિતી કરિ આડો;
તોય ન ભિપરિ આંખ પુત્રે કહિ જૂઠું બહુ બચિ જન્ય લખાડો,
તો નહિ ઉપરિ સાહિબ તે રિપુ રાજ્ય તણા પુરશોજ
બગાડી. ૧

જીવાની જગોએ જો બીજો કંજુસ અને લોભીઓ શિર
સ્તેદાર હોત તો તેણે બે ત્રણ વર્ષનાં દસેક હજાર રૂપિયા
એકઠા કર્યા હોત પણ આ ઉડાઉ રંડીબાજ અને દંડારી
આને આયપત કરતાં વરો વધારે હોવાથી દવાદારને દવા
દાર રહેલો. ખરું છે, કે લાંચ અને ચોરીની વચ્ચે ધણું
થોડાજ તફાવત છે અને તેથી લાંચ કે ચોરીથી મેળવેલો
પૈસો ત્રીજી પેઢી સુધી ઠદી પહોંચતો નથી એ કહેવત પ્રમા
ણે જીવાએ સંજો કર્યો હોત તો તેનો પાસે પુલ્લ તો થાતજ.

જીવો અને તેની જગોએ આવનાર કે થઈ ગયેલા શિ
રસ્તેદારો રૈયતને કનડી આડે માર્ગે પૈસા પેદા કરે ને તેમ
ને કોઈ પુછનાર નહોં તેનું કાંઈ કારણજ નહીં હોય એમ
ધણના મનમાં આવતું જોઈએ. કુટસાક સિત્તીલાયનો બ્યા
રે પ્રથમ આ દેશમાં આવે છે ત્યારે દેશ રીવાજ અને
લોકથી તદ્દત અજાણ હોવાથી ને ત્રિલાયનની ચોખો હવા મગ
જમાંથી ખરી આ દેશની હવા પેટેલી નહી હોવાથી તેઓ

- લોઅર હાઇયર સ્ટેન્ડર્ડની પરિક્ષા પાસ કરેછે અને બે આ ર તાલુકાઓ તેમને સ્વતંત્ર રીતે સોંપવામાં આવેછે ત્યાંસુધી તેઓ એવા શાળા ને હાલો જણાય છે, કે આ ગળ જતાં તે હુશિઆરોમાં હોપ સાહેબના નેટો નિકળશે પણ જ્યા મોજ શોખમાં પડ્યા, મનમાં ભરાવા માંડ્યું, કે “આપણે રાજ્ય કર્તા, દેશિઓ આપણા ગુલામ અને આપણે સર્વ પ્રકારે દેશિ પ્રજાઓ ચઢાવ્યાતા તેથી કામ નહી કરીએ, ઇનસાફને કોરાણે મુકીશું” ને મનસ્વી રીતે ચાલીશું” તો આપણી ગોરી ચામડી છે તેને કોઈ પુઝનારજ નથી” વિગરે વિચારો મગજમાં ભરાઈ જવાથી તેઓ સુસ્ત ખની જાયછે; મનમાં આવે તેમ વર્તેછે અને સરકારો કામમાં ચીત ન પડેવતાં શિરસ્તેદારોના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઉંડા ન ઉતરતાં ખિલાડાં ધસડી આપે છે. આ પ્રમાણે ચાલનાર સુસ્ત સિવિલીયનો દેશી કામ સખ ખીચતા સમજી અને મોઢેથી કહી તેની સામે તદ્દન બેદરકારીનો નજરથી જુએછે અને જ્યારે સરકારમાં કાંઈ રીપોર્ટ કરવા સખંધીનું કામ હોય છે ત્યારેજ તેમાં ઉંડા ઉતરી પાંચ પચીસ શીટ નો મોટો રીપોર્ટ ધસડેછે જેથી સરકારમાં તે સાહેબને કામ કાજમાં પ્રવીણ અને એક હુશિઆર સિવિલીયન તરીકે ગણવામાં આવેછે અને સેક્રેટરીએટમાં જગો ખાલી પડેછે તો તેમને પેહેલાં ખોલાવી લેવામાં આવેછે. જે સિવિલીયન ધણી ચીકાશથી તુમારે તુમાર વંચાવી શિરસ્તેદાર અગર ઓટનીસની ખખર લેઈ નાંખેછે, રૈયનને સુખનાં ખાતાં જેવાં કે, મ્યુનિસિપાલિટી, લોકનફંડ, આખકારો, ફોરેસ્ટ અને રૈવન્યુની ખાખતમાં તપાસ કરી ખરેખર ખંદોખસ્તને માટે હદ ઉપરાંત મેહેનત લેછે તેમને સરકારમાં વખતે ગણવામાં પણ નથી આવતા ને એકાદ કાઉન્સીલર કે સેક્રેટરીની કફા ને લીધે પ્રોમોશન નહી મળવાથી છેવટ રીટાયર થવું પડેછે.

આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો શિરસ્તેદારની બે વરસની મુત માં જીવાને બે સાહેબો મળ્યા તે બન્ને આબુમુના પાદશાહ હે ને ચાલચલગતમાં પંચ સર્વે ઉપમાત્રાયક હતા. એક દાડીઆ હતા તે બાજે સ્વાતંત્ર્ય હતા. આ બન્ને સાહેબો ને જીવામાંથી માફક આવે તેવા હતા. દાડી પોતામાં તે સાહેબનો જોડો હતો અને સાહેબને માટે સ્વામી લાવો આ પવામાં તે ઘણી ખુશીની સાથે હુકમ માથે ચઢાવતો. આવે પ્રકારે તેણે બન્ને સાહેબોની મેહરબાની મેળવી હતી. આ બેમાંથી છેલ્લા સાહેબની વખતમાં જીલ્લાનો કલેક્ટર રજા ઉપર જવાથી છ મહીના સુધી તે ચાર્જ રહેલા. જીવામાંથી આફ્રીકામાં કામ તો કારકુનો કરતા અને સાહેબ સહીઆ કરવામાં સમજેલા તેથી શું છે કે કોણે લખ્યું તે તે પુછે શું કરવા અને સાહેબ બહાદુરને તે જાણવાના જરૂર પડે શા. તેનો એમજ જાણતા, કે આ બધું કામ જીવો કરે છે અને તેના જોવો બોલે એક પણ હુશિઆર માણસ આખા જિલ્લામાં નથી. સાહેબ ઈચાર્જ હતો તે વખતે રૂ. ૬૦)ના પગારની ડીપોઝીટી ચીટનીસની જગો ખાલી થઈ અને તે જગો સાહેબે જીવાનેજ પસંદ કરીને આપો. “ વગે ચોરી વગે ન્યાય વગ ન હોય તો પાછો જાય. ” ડીપોઝીટ ચીટનીસનો જગોનું, મફત વાંદ આપ્યું નથી. રેવન્યુ અને ફ્રોજદારી ટપાલ ડીપોઝીટી ચીટનીસે લખતી જોઈએ તથા આફ્રીકામાં ચાલતા સરકારી કામ ઉપર દેખરેખ રાખતી તે પણ ડીપોઝીટ ચીટનીસનું કામ છે. જીવાને આમાંનું એક પણ કામ આવડતું ન હોતું પણ ચીટનીસ જાતે હુશિઆર હોવાથી અને તેની મરજી જીવાને પાસે રાખી નિભાવી લેવાની હોવાથી જીવાને આઝી અરચણ પડી નહી.

આસીસ્ટન્ટને ત્યાં શિરસ્તેદારોમાં રૂ. ૫૦) પગાર મળે અને તેની સાથે પંદર રૂપિયા કાયમ ભરતુ મળે તો પાંસડ

રૂપૈઆના પગાર મળવાથી ડીપોટી ચીઠનીસમાં તો રૂ. ૬૦) પગારના દેખવાના અને ભટથુ તો જ્યારે સ્વારીમાં જય ત્યારેજ દેખે તેમાં કાંઈ ખરચ થાય એટલે પગારમાં શરે શરે ફાયદો પડવાનો નહી. વળી આસીસ્ટન્ટને ત્યાં તો સ્વતંત્ર કારભાર રહ્યો, ઈચાર્જ મહાલોના લોકો ભાવ પુછતા આવે ને કોઈ પણ કામ ખીસ્સાં ભરાવ્યા વગરનું ભાગ્યે ખાસી જાય. આસીસ્ટન્ટને ત્યાં હતો ત્યાં સુધી જીવો લાંચ લેતાં ઝાઝુ શિખ્યો નહોતો એ વાત ખરી છે. માત્ર કોઈ કાંઈ કિમતો વસ્તુ આપી જતો તો તેની તેને ના નહોતી. દિવશે દિવ શે જેમ પગાર વધતો ગયો તેમ તેમ ખરચ પણ વધે તેમાં નવાઈ નથી. જીવાને તો દારૂનું, વીજળી ભાભીનું અને પો તાનુ ખરચ પુર કરવાનું હોવાથી ખરચ વધારે વધ્યું હતું. કોઈની પાસેથી રોકડ લાંચ નહોતો લેતો તેનું કારણ ખોલુ કાંઈ નહી પણ કામમાં આવડ નહોતી એજ હતું. હવે તો જે કીમતી વસ્તુઓ આવતી હતી તે પણ ખંધ થઈ. આ વક્ર આછી થઈ ને ખરચ તો તેનું તે રહ્યું. આથી તેને પ્ર થમ કરતો હતો તેથી વિશેષ ખજારમાં દેવું કરી કાપડ વિ ગરે વસ્તુઓ ખરિદ કરવાની જરૂર પડી. દરમહીને પગાર ઉપરાંત, પચીશ ત્રીશ રૂપૈઆ વધારે થવા માંડ્યા અને એ કંદરે દાઢ વર્ષ ડીપોટી ચીઠનીસમાં રહ્યા તેટલામાં પાંચશે રૂપૈઆના હહેણુદારોએ ઘર ધકા ખાવા માંડ્યું. શોભાગ્ય કાકીને જીવાની આ ચાલ જોકે પસંદ નહોતી અને તેથી તે તેને ઘર મેજે ઠપકો આપતા પણ તે સધળું પચ્ચર, ઉપર પાણી હતું. છોકરો મોટો થયો એટલે વધારે પણ ન કહેવા ય તેની સાથે જેની તરફની આટલે દરજે ચઢવાની સ્વપ્ના માં પણ આશા નહોતી તેથી એક તરફથી સંતોષ અને ખીજ તરફથી સોભાગ્ય કાકીને દિલગીરી જેવું હતું. ભાઈ ને વીજળી ભાભી વળગી છે તેની શોભાગ્ય કાકીને સારી પે

કે ખમર હતી પણ તે કારણથી જીવો તેની સ્ત્રી દેવલક્ષ્મી ને પસંદ ન પડવાથી દરરોજ મારતો તે તેમને પસંદ નહોતું. જીવાની પરજીત સ્ત્રી દેવલક્ષ્મીને આ વખતેજે છોકરા ને એક છોકરી હતી. છોકરી તેની મા જીવી શાણી ન હોયી હતી પણ છોકરો તો વડ તેવા ટેટા હતા. છોકરી સૌથી મોટી હતી તેથી તેનો ઉમર દશ વર્ષની ને જે છોકરાની ઉમર અનુક્રમે સાત અને ચારની હતી. શોભાગ્ય કાકીએ લહેણદારો નુ તો પતવ્યું પણ તેથી જીવાની આખર નાત જાતમાં વધારે હલકી પડી. વગી તેથી વધારે લાગણી લોકોને એથી થઈ કે ગરિબ ગાય જીવો દેવલક્ષ્મીને જીવાએ વધારે ન વધારે દુઃખ દેવા માંડ્યું. કાળીદાસ કાકા આંખે દેખતા ખંધ થયા હતા તેથી જીવાને ખાર પાદશાહી થઈ હતી પણ તે નો નહોનો બાઈ પોતાના કુટુંબની ફજેતી સાંખે તેવો નહોતો. એક વખતે રાત્રીની વખતે જીવાને ઘરમાં પેસતાં દિઠો એટલે ખારણે સાંકળ વાશીને સવારમાં ખન્ને જાણુનો. ફજેતો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના મનમાં આવ્યું, કે ઘણા દિવસની દાઝ કાઢવાનો વખત આજે આવ્યો છે. જીવાને પુખ્યાંજળી આવવાને પોતાની એક મજબુત સોટી તેણે તૈયાર કરી રાખી, અને પોતાના ખે ખાસ મિત્રો હતા તેમને સવારમાં બગ બગામાં પોતાને ઘેર આવવાનું નાતરું દેઈ આવ્યો. તે રાત્રે પથારીમાં સુતો હતો પણ ખરોખર ઉંઘ આ આવો નહી. તેના મનમાં તો એમજ હતું કે “મારા ઘરની આખર લેનાર આજે ઘણો મુદતે સપડાયોછે તેને સવારમાં ક્યારે મળું ને મારી મજબુત સોટી વડે શિખામણના ખે ખોલ કહું.” પણ અરે! તેના તે વિચાર તો તેના મનમાં ને મનમાંજ રહ્યા. તેના દોસ્તોને વિલે મોઢે પાછા જવાની જરૂર પડી, અને સવારમાં જુએ છે તો તેના મોટા ભાઈના ઘરના ખારણે સાંકળ ફાંકળ કાંઈ મળે નહી ને વીજળી બા

ભીને હીંચોળા ખાટે ખેરી પ્રભાતીઆં ગાતાં સાંભળ્યાં. હમે
 શની માફક રાતના ચાર વાગ્યા એટલે જીવાભાઈને જવાની
 વખત થઈ હતી તેથી ખારણાં ઉઘેડવા ગયો તો ખારણે સાં
 કળ દિઠી. આથી વીજળી ને તે ખે પ્રથમ તો ગભરાયાં. તેમ
 જી ખહાર નિકળવાને હજાર ઉપાયો જોજ્યા છેવટે જીવાને
 એક યુક્તિ સુજી. રસ્તા ઉપરની ખારોએ જમોનથી ઘણી
 ઉંચી હતી તેથી તેનાથી સેજ તો ઉતરાય તેણે નહોતું
 તેથી ફરેતાજે દારણાં ખાંધી તે રસ્તે નિચે ઉતરી પડ્યો
 અને દારકું ઉપર વીજળીએ ખેંચી લીધું. કેત્રી ફરેતા—જી
 દલાના ડોળેટો ચીટનોસની!! વીજળીના દિયરને તેના યત્ન
 માં નિષ્ફળ થતાથી તથા પાતાના મીત્રોની આગળ અંખવા
 જી પડવાથી ઘણું લાગ્યું. નાત જતમાં થતી વાનોથી તે
 ને નિયું નેહું પડતું હતું. ખંધો વખતનો રોષ આજે કા
 ઢવાનો લાગ આવેલો જાણ્યાથી ઘરમાં ધાંધલ મચાવી મુક્યું.
 કાળીદાસ ઉપર ઘણો ગુસ્સો કાઢ્યો અને આડકતરી રીતે
 ફરિયાદ વૃંધાવસ્થામાં લગ્ન કરવા માટે ખડુ ઠપકો દિધો.
 ઘડપણમાં કાળીદાસને પણ પાણી ચઢ્યું ને એટલો ધમા ધ
 મ કરો મુકી, કે તે દિવસે રાંધ્યાં ધાન રહ્યાં. વીજળીને તે
 ની મેડીમાંજ તાણ મારી પુરી મુકી. ખાર ઉપર એક વાગ્યે
 ધરનાં ખોજાં માણસોએ ખકોર મહારાજે જે રાંધ્યું તે
 ખાઈ લીધું ને વજળીનો કોઈએ કાંઈ ભાવ પુછ્યો નહી. જી
 વાને વિશ્વસુ ચાકર ખીમે આ ખખર દોડતો દોડતો કચે
 રીમાં ફેરેતા આવ્યો ને તેને સઘળી ખખર કહી. રજલેઈને તરત
 જી કચેરીમાંથી ઉઠ્યો ને રસ્તામાંથી કંદોઈની દુકાનેથી
 મિઠઈ વિગરે લેઈ ઘર તરફ ગયો. વીજળીના ઘરની પછી
 તનુ ખારણું તેજ ઘરની છીંડીમાં પડતું હતું અને તે છીં
 ડીમાં એક ન્હાની ખારી હતી તે શરિઆમ રસ્તામાં સરક
 ઉપર પડતી હતી તેથી જીવાએ ઘર વિચાર કરી ખારીની

ખોજ કુંચી પોતાની પાસે હતા તે વી ખારી ઉઘાડી છોડીમાં પેઠા. આ વખત ઊંડાળનો હતો ન દોશનો એ વાગ્યો હતો તેથી રસ્તામાં ચક્ર સરખુ મે ફતુ નહી ન તેજ કારણથી જવાને છોડીમાં પેસકું ફાવ્યું. છોડીમાં પેઠા પછી જાણે શીસેટી વગાડી એટલે વીજળી જે ઘણી ઉદા શીમાં પાછલી મેડીમાંજ ભેડી હતી તે એકદમ એકીને ખુશી થતી થતી પાદશી ખારાણે આવી. વખત ઘણો થોડો હતો ને રખેત કોઈ આવી પહોંચ્યો એ બિજથી જાણે સાક્ષી ફાં સવાની સાત કરી જ્યાં વીજળીએ સમજી નહ તે પ્રમાણે કરવાથી, આણેકું ખાવાનું તેમાં જાણે બાંધ્યું ને તરત રસ્તો પકડ્યો. વીજળી અને જો નિર્લેજ હતાં તેથી તેમને આટલો ફજેતીથી પણ સાત વળી નહીં. ન તેમણે તે આ લ થોડી મુદત રહીને તેવી ન તેવી ચાકુ રાખી.

પ્રકરણ ૯ મું

—૦*૦—

સવૈયો છંદ.

ગાજર જેવા નાજર કરતાં જરનું જોખમ હાજર થાય,
(કગનાર) ચીટર ન ચિટનીસ કરે તો બધા પ્રજાલૂટી ખાય;
કલેકટરોને કાન હોય ત્યાં કેમ ન વળતે કાળો ફેર,
હીમ્મત હિંદુને નહિ તેથી કરે ખુશામત ઘેરે ઘેર.

એક ખામતમાં હિંદુ સંસારથી છૂટે જ સંસાર ધણે દરજ્જે ચઢીઆતો છે એમાં તો કોઈથી ના કહેવાય તેમ નથી. સઘળા વસ્તુઓમાં કાળો અને ઘેળી ખાણુ તો રહેલી હોય છેજ; પણ જે તરફ ખેમાંથી એકનું વજન વધે છે તે ખાણુ ને દુનિયાં સારી કે નહારી કહે છે. અનિતિ એકલી છોડી આમાંજ છે ને તિલાયનમાં નયો એમ તો નયો પરંતુ જે દેશમાં અનિતીવાને ઉપર ઠોક વધારે ને તેવાઓને આનક

આપનાર ચીજો જાદે હોય ત્યાં તેના પ્રસાર થોડો એમાંતો ના કેમ કહેવાય ? દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે હિંદુ સંસારનું હાલનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે, કે એક ન્યાતમાં વ્યભીચારી, ચોર, દુરવ્યસની અને મ્હોટામાંમ્હોટા ગુન્હાને પાત્ર થએલો અથવા તેથી અતિ ધોર શિક્ષા પામેલો માણસ એક નિશકલંક ને આખરૂદ્ધારની ખરોખરી કરેછે કે કરવાને હીમત ધરે છે. હાલો ખરાબ ચાલનો પણ કુળવાન હોવાથી ન્યાતમાં સનમાન પામેછે તેનાં છોકરાંને કન્યા પેઢેલી મળેછે અને કોઈ ન્યાતનો વિદ્વાન હોય પણ તે કુળવાન નહીં હોવાથી તેને કોઈ ગણતું નથી ને છોકરાંને કન્યા મળવાના સાંસા પડેછે. ઇંગ્રેજ પ્રજા આથી ઉલટુંજ સુખ ભોગવેછે. તેમની સોસઈ ટીમાં ગમે તેવો મ્હોટો ઉમરાવ હોય ન તેણે પ્રથમ ગમે તે વી ન તેટલી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોય પણ એક વખતે તેના ઉપર કોઈ પણ તરેહનું આળ આવ્યું તો જોઈ લ્યો તેનો ખહાર. શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોની મંડળીમાંથી તેને પોતાનેજ દુર થવું પડવાનું. તે દેશનું આખું સંસાર મંડળ એક થઈ ને તેને ચકડોળે ચઢાવવાનું, ને એક રીતે કહીએ તો તેની સઘળી પાછલી આખરૂ ઉપર કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં તે ને એકદમ સંસાર ખહાર હાંકી કાઢવાનું. મનુષ્યને સુધારવા ને તેનું જન મંડળ છે. જ્યારે તેને જન મંડળ તરફનો ઠોક ન હોય તો તેને ખીજ ખિકરહી પણ શેની. કેદમાં જઈ આવનારને એક વખતે કેદમાં જઈ આવ્યા પછી ખીજ વખતે આખરૂની ખિક શેની રહે. પણ જો તે કેદમાં જઈ આવનારને ન્યાત ખહાર રાખવાના કે ખીજ તેવી શિક્ષા કરવાના ધારા હોય તો તે જન મંડળ ઘાણું શ્રેષ્ઠ થાય અને કહેવાય. અહીં તો શ્રીમંતોજ શ્રેષ્ઠ મનાયછે એટલે શું કહેવું !!

હવે કેદમાં નહોતો જઈ આવ્યો તેટલીજ ખામી હતી,

નહીંતો તેહ સાહેબ સર્વ ગુણ સંપન્ન હતા તે ખાટલી ભગતે
ની સાથે વ્યભીચારો છે એમ તેના ન્યાતીલા સર્વે જાણતા
હતા પણ તે જીલ્લાના રાજાનો આ વખત તો તેનો સગો
ચીટનીસ મામલતદાર થવાથી, ચીટનીસ-કારભારી-થવાથી
અને તેની સાથે તેને પોતાના ખાપનો વારસો હાથ આવવા
થી પૈસાવાળો થયો હતો તેથી તેના સામી કોઈ આંગળી સ
રખી કરી શકતું નહોતું. તેની પાસે એક તરફથી પૈસાનું
અને બીજી તરફથી રાજ્ય દરખાસ્ત તરફનું જોર હતું. નોક
રી વગરના છોકરાના માખાપ તેનાં આશીઆળાં રહેતાં. જ
વા ગમે તેવો ખરાબ ચાલનો હોય તેની તેમને દરકાર ન
હોતી તેમને તો હરેક પ્રકારે જીવાને ખુશ કરો પોતાનાં છો
કરાંને નોકરીમાં દાખલ કરાવવાની ગરજ હતી ન તેથી તેઓ
જાણ્યા છતાં ખુલ્લી રીતે જીવાની પક્ષ ખેંચતાં. હાવા હા
વા ગરજ ઉ માંખણોઆ ભકતોથી જીવાની કેટલીક એમ તો
ઢંકણ રેહેલી હતી.

કલેક્ટર!—જીલ્લાનો રાજા!! જેની પાસે ડીસ્ટ્રીક્ટના
મેજિસ્ટ્રેટનો અખતીઆર, જેણે ધાર્યું હોય તેને ખાંધે ન
ધાર્યું હોય તેને છોડે, સરકારે જેને માનેલો, કાયદાએ જેને
ધીરેલો અને સર્વ સત્તાધારી જે પ્રજા ઉપર તે જો આંધળો,
હૃદયી જાદે વિશ્વાસ રાખનારો અને પોતાને સોંપેલું અતિ
જોખમનું કામ મોજ શોખમાં રહી ખીજને હાથે કરાવે તો
કેવો વહલે તે જીલ્લાના લોકોનો ખિચારાની!! ઘણી વખ
તે ઘણા કલેક્ટરો પોતાનું શું કર્તવ્ય છે તે ખિલકુલ સમ
જતાજ નથી ન વળી વખતે કેટલાક કલેક્ટરો સમજે છે તો
તેઓ રાજા ખની આગસને લીધે તેમની સમજાણનો ઉપી
યોગ કરતા નથી કે કરી જાણતા નથી તેથી તેમને આગ્રે-
વિશ્વાસે-સોંપેલી ગરિખ ગાય જેવી પ્રજાને જે આપદા પડે છે
તે નવજૂન કરી શકાય તેવી હોય છે. તેમની આવી બે દરકા

રીને લીધે તેમના કામદારો લુચ્ચા, લાંચીઆ અને એટલા ખાઈ ખદલા ખનેછે, કે રૈયત ત્રાહ ત્રાહ પોકારે છે. ઘણો વખતે પ્રજામાંથી કોઈ વિરલા ખહાર પડવાને પ્રયત્ન કરે પણ ચંડાળ ચોકડીના જ્વેરથી આપણે કાંઈ ફાવવાના નથી એમ ધારો અને તેની સાથે તેજાજ પ્રકારની આરાપારના ની શિખામણથી દમ ખાઈને ખેશો રહેવું પડે ને તે કારણથી લફંગાઓ વધારે ને વધારે ફાટે તેમાં નવઈ પણ શી. ઉપરીના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને પ્રજા નરમ એટલે લેમને વારનાર કે શિખામણ દેનારનું તે કેમ માને ? જીવાએ જો શિખામણ માનો અથવા ક્ષીધો હોતો તેને આ ખરેખરો પ્રસંગ હતો. જીવાનો મોટો ભાઈ દિવાનો ખાતામાં રૂ. ૧૦૦) ની નાઝરની જગો સુધી પોચો હતો. જીવાના જેવા તે પણ નશિખવાળો હતો. વગર આવડે તે પણ આટલે સુધી ચઢ્યો હતો. નાઝરની જગો ઉપર કલ્યાણરાયે જીલમ કરવામાં ખાકી રાખી નહીં હતી. લોકો પાસેથી તે ઉભે ગળે લાંચ ખાતો. ને વખત આવ્યે તે ભલ ભક્ષાને પણ છોડતો નહીં. જ્યાં સુધી રૈયતને રંજી અને તેની પાસેથી લાંચ લેવામાં ખાકી ન રાખી ત્યાં સુધી તો ઠીક ઠીક ચાલ્યું પણ જેની દાદ ચળેલી હોય, જેણે એક વખતે કાંઈ કામ કરવાને હીમત ધરો તે ખીજ વખતે વગર વિચારે તેથી ભારે કામ કરવાને પણ આંચકો ખાય નહીં. એક વખતે જહીમાં આવેલો રૂ. ૪૦૦૦] નો માલ નાઝરના કબજામાંથી ઉડવાનો જીમ ફેલઈ. કલ્યાણરાયે આ વખતે કરોતો પકકઈ પણ ઘણું પાપ ક્યાં સુધી ઢંકઈ રહે ? માલ આવ્યો તે તેજ દિવસે ઉડાવ્યો અને તેને ત્રીજે દિવસે સાત દિવસની કેન્ડુઅલ રજા લેઈ ઘેર રજા ઉપર રહ્યા. કોઈ પણ સરકારી નાકર થોડા દિવસ માટે રજા ઉપર જાય તો તેની પાસેથી કાંઈ ખધો ચાન્ડ લેવાતો નથી, અને તેથીજ રીપે

દી નાઝરે કલ્યાણુરાય પાસેથી સઘળી વસ્તુઓનો ચાર્જ તં
પાશો લીધો ન હતો. માલ ઉડાવ્યાનો વાત કચેરીના ફરા
રા અને નાઝર ખેજ જણુ જનગુતા હતા. રજા ઉપર આ
વી કામ કરવા માંડ્યું તેની સાંજરે જાણીનેજ કાંઈ કામને
મીશે ડીપોટી નાઝરને પોતાની પાસે રાખી દાગોનાવાળો
પેટીનું સાલ તોડ્યું, ન સર્વેની અજ્ઞયખા વચ્ચે જોયું તે.
પેટીની અંદર એક પણ દાગોના મળે નહીં. ડીપોટી ના
ઝર જનતનો વાણીઓ હતો તેના તો હાંજનજ ગણી ગયા. ક
લ્યાણુ ઉપરથી અજ્ઞયખાની સાથે દિલગીરી ખતાવો પણ
ખાલ્યો કે “સારું હતું, કે હું” રજા ઉપર હતો નહીં તો
મારે વચ્ચે આભા થાત.” દાગોના ઉડ્યાનું આખા કચેરી
માં જાણ્યું. જે હોય તે અંદર કલ્યાણુની કગઈ છે એમ ક
હેવા લાગ્યા પણ તેના દમ આગળ કોઈથી ખહાર પડોને ખો
લાય નહીં. છેવટ જજને ત્યાં રીપોર્ટ કર્યો તેમાં સત્ય હતું તે
આગળ આવ્યું. ડીપોટી નાઝર નીદોષ માલમ પડ્યો ને ક
લ્યાણુની કમુર ગણી નોકરોમાંથી પાણીયું આપવા હુંકમ થ
યો. ડીપોર્ટી નાઝરને તો તેના પ્રમાણુ કપણા માટે ઉલટી
નાઝરની જગો મળી.

પોતાના ભાઈને થયેલા નુકરાન ઉપરથી જીવાએ શિખા
મળુ લીધી હોત અને તે વખતથીજ સીધે રસ્તે ચાલ્યો હો
તતો આગળ ઉપર તેનું કાંઈ પણ શ્રેય હતું, પરંતુ તેણે
તો તેથી ઉલટોજ રસ્તો પકડ્યો. દિન પ્રતીદિન તે અનિની
ને રસ્તે વધારે ન વધારે ચઢતો ગયો. ચીટનીસ થયા પછી
તેનેતો સ્વર્ગ ચાર આંગળજ ખાકી રહ્યું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

—૦*૦—

દોહરા.

• મોટા પણુ અધિકારિને, જે નવ પૂછે કોય;
તો નોકરની ઠોકરે, ખજા પિડાતી હોય.

રમતિઆજી જ્યાં અત્રિપતિ, ચીટનોસ જ્યાં ચોર;
ત્યાં અધર્મ અન્યાયનું, જમરૂ જાગે જોર. ૨

કલેક્ટરો, તેમના આસીસ્ટંટો અને ડીપ્યુટી કલેક્ટરો પંદરમી જુને એક પછી એક હેડ ક્વાટરમાં આવી જતા અને પેહેલી નવેંબરથી પંદરમી નવેંબર સુધીમાં પાછા બહાર પ્રગણામાં નિકળી પડતા. સ્વારીઓમાં નિકળ્યા પછી સરકારના ઠરાવ પ્રમાણે સઘળા સાહેબજાઓ ચાલતા હોય તો પ્રજાને ન ધારેલો ફાયદો થાય તે નિઃસંદેહ છે પણ નથી જોવામાં આવતા જુજ શિવાય તેઓ પૈકીના કે જેઓ રાજ્ય કરતાઓના હુકમને માન આપતા હોય. ઘણી વખતે જોવામાં આવેછે કે જેની હાંશ અને હાંશિઆરીથી નવા સો-વીલીયના જ્યાં સુધી આસીસ્ટંટના જગો ઉપર હોય છે ન કામ કરે છે તેવોજ હાંશ અને હાંશિઆરીથી તેના તેજ સીવીલીયન કલેક્ટર બને છે એટલે કામ કરતો નથી, અને જોજશોખમાં પડે છે. ખરૂં કહીએતો જીલ્લામાં મુલકોખાતાના સઘળો આધાર કલેક્ટર છે. આસીસ્ટંટોએ કરેલા હુકમોના છેવટ નીકાલ તેમને હાથે થવાનો હોય, તેમને મુલકીની સાથે આખા જીલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર મળેલો હોય છે. થર્ડ આને સેકંડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટોના ફંસલા ઉપર તેમની પાસે અપીલો થાય છે. ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકાલ બોર્ડોના પ્રેસીડેન્ટ પણ જીલ્લાના કલેક્ટર હોય છે, અર્થાત રજીસ્ટ્રારની જટલી મુમ દુઃખની બાબત રાજ્ય તરફથી સંભાળવાનો છે તે સઘળી બાબતો કલેક્ટરને સોંપેલી હોવાથી તેમને કરવાની હોય છે. પણ તેઓ પૈકી કેટલાક પોતાનો ખરો ધર્મ બજાવતા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. આ સર્વે મળેલા અખતિઆરોનો સામટો અર્થ તેઓ એવો લેછે, કે આપણે હવે આટલા મુલુકના રાજ બન્યા. કલેક્ટર બન્યા એટલે પરમેશ્વરને ખોજો

બેઠા. આપણને પુછે તેને પરમેશ્વર પુછે. કોઈની મગદુર નથી
 કે હવે આપણું નામ લેઈ સકે. સરકારમાં પણ જેટલું આ-
 પણું વજન પડશે તેટલું એકાદ કે પાંચપચીસ અમલદારોનું
 એણું વજન પડવાનું હતું. આપણે લખ્યું તે વિધાત્રીએ
 લખ્યું એમ સરકારે સમજવું જોઈએ. આપણી પુઠીમાં શે-
 હરના બેચાર શેડોઆઓને પક્ષમાં રાખ્યા એટલે બસ છે.
 આ પ્રમાણેના ઘણા ખરા સીવીલીયનો કલેક્ટર બન્યા પછી
 વિચાર કરતા હોય એમ તેમના કૃત્યથી જણાય છે. આ
 દશના નહાના રજવાડાના ઠાકોર દરબાર કરતાં કલેક્ટરોને
 સત્તા વધારે છે. એકાદ દરબાર વ્યાજબી પણ પોતાના રહ-
 અતની મરજી વિરૂદ્ધ જરા કાંઈ કામ કરે છે અથવા કરવાને
 વિચાર રાખે છે એટલે રહઅત તેના સામી થતાં વાર લગા
 ડતી નથી ને પોલીટીકલ એજન્ટ તરત તે ફરિયાદ ધ્યાન
 ઉપર લેઈ સરકારમાં લખાણ કરી દેછે; પણ કલેક્ટરોને તો
 પુછનારજ કોણ છે. રહઅત ગમે તેટલી જુમો મારો પણ
 એક કલેક્ટરને હાથે થએલો અન્યાય સરકારની ધ્યાન ઉપર
 જ લાવવામાં આવતો નથી ને વખતે ધ્યાન ઉપર લાવવામાં
 આવે છે તો સરકાર જાતેજ તેની સામે આડા કાન
 કરતો હોય તેમ તેણે ન લીધેલી નોટાસ ઉપરથી જણાય છે.
 કલેક્ટરોનું અને તેમના લખાણોનું માન સરકાર હદ ઉપરાંત
 રાખે છે એમ કહીએતો ચાલે. કલેક્ટરના કામો ઉપર દખ
 રેખ રાખવાને ફેટલાંક કામોમાં તો કાયદાએ પણ કમીશનર
 સુધાંને સત્તા આપી નથી. કાઉનસીલરોએ પાંત્રીસ રૂપૈયાની
 અંદરના કારકુનોના બેઠાણી, ખતરો અને દંડ વીગરે કરવામાં
 ગમે તે વિચાર ઉપરથી કલેક્ટરોને સ્વતંત્ર સત્તા આપવાનું
 વ્યાજબી વિચર્યું હોય પણ તેથી જે અન્યાય થાય છે ન
 થયા છે તેની તો હદજ વળી ગઈ છે. ઇંગ્લેન્ડ સત્તાનો મુળ
 પાયો બક્ષાના કલેક્ટરો ઉપર રહેલો છે એ વડી અને છોટો

સરકારે સારી રીતે જાગૃતી હોવી જોઈએ. પ્રજાને ખુશી રાખવી કે બેદિન રાખવી તે કલેક્ટરોના હાથમાં છે તો પછી તેવી મ્હેંટી મફતની પદ્ધતિવાળા અમલદારોને હાથે તેમના નોકરોના સમંધે અન્યાયોના પોટલે પોટલા બંધાય છે તેને સાફ કાંડેનસીસરો અને ખુદ સરકારે ક્યાં સુધી જ્યાં કરશે. હમેશા એક કલેક્ટરજ કમીશનર થયેલા હોય છે તેઓ કલેક્ટરનાં કરેલાં કામમાં તે થેડોજ હાથ ઘાટે છે તોપણ કલેક્ટરના દરેક કલ્પ ઉપર અપિત્ર સાંમળવાનુ રેવીન્યુ કમિશનરને સોંપવામા આવે તો પ્રજા કાંઈક પણ સંતોષ પકડે ખરી. સને ૧૮૨૭ ના ૧૬ અને ૧૭ મા કાયદા પછી સને. ૧૮૭૯ ના ૫ મો કાયદો થયો તેણેનો કલેક્ટરોની સત્તા કમી કરવાને બદલે ઉત્તરો તેમા વધારો કરો આપ્યો છે. કલેક્ટરોના જીવનમા દાખલા પણ એછા નગર આવતા નથી. જેટલે દરજે તેઓ પૈકી ફેટલાક તેમના કામકાજ પ્રત્યે બે દરકાર જાણ્યા છે તેટલેજ દરજે ફેટલાક કલેક્ટરો જીવનમી માલમ પડેલા છે. એવા કલેક્ટરો પોતાનો કડો ખરો કરવા સાફ, પૈસાનો કે બીજી તરેહનો ફાયદો મેળવવા માટે કોઈ નિરદોષ માણસ ઉપર સખતાઈ ગુજારવામાં બાકી રાખતા હોય એમ જાણતુ નથી. એકાદ માણસ તેમાના અઘટોત હુકમની સામે થયો તો તેના બિચારાના પુરા બોગજ મળ્યા સમજવા. જેની કમખખતી આવી હોય તે કલેક્ટરના કાંઈ કામની આડે આવે. એવા કલેક્ટરો હજાર પ્રકારે સામે થનારને પંજામાં સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરે. ને પછી કાંઈ ન ફાવે તો તાબાના મેજિસ્ટ્રેટને કેમી આફીશીઅસ નોટલબી ખરામ કરવાની સુચના કરે. ઘણી વખતે આ પ્રમાણે કલેક્ટરોને કરતા સાંમળવામાં આવે છે તેમાં સત્યાસત્ય ફેટલુ છે તેના તપાસ થયો કે થતો નથી ત્યાંસુધી તે ઉપર કાંઈપણ વિચાર આપી શકાય નહીં.

જીવાની વખતમાં તે જલ્દાનો કચેકટર ડીકા ડીક હતો. મ્હેતા મારે નહીં ને ભણાવે નહીં એવા હતા. તેને શિક્ષારની ભત વધારે લાગી હતી. તેની સાથે પ્રગણમાં ફરતાં ફાટોઆફ લેવાનો શોખ પણ તેને વધારે હતો. આ બે ધંધામાં અને આફીસનું તેને જે ઉપસકીયાં કામ કરવું પડતું તેમાં તે પોતાનો સવળો કાળ નિરગમન કરતો. સ્વામીમાં ફરવાનો ઘણો કાળ તે જંગલોમાં કાઢતો. તેના તાગામાં બે પ્રગણમાં મોટો મોટો ઝડાવાળાં જંગલો આવેલાં હતાં તેથી તે તાલુકાઓમાં તેના મુકામ વધારે રહેતો હતો. શિકાર અને છગીઓ પાડવાના કામમાં જીવાનો કચેકટર એટલો ગુંથાએલો હતો, કે આફીસના કામમાં તે મિલકુત ચીતજ નહોતો ઘાલતો. ચોટગીસ બસેં ત્રણસેં કાગળો લેઈને આવતો તેના ઉપર માત્ર ત્રીસ મિનીટમાં મિલકાઈ ઘસેડી અપતો. સડીઓ વખત નહોતી પુજતી, કે શી બાગતનો કાગળ છે, કે ક્યાંથી આવ્યો છે ને ક્યાં જવાનો છે. હાવા બાં કાગળમાં ફેટલાક કાગળતો એવા હોય કે જેના ઉપરનાં લખાણથી કોઈની રોજ બંધાઈ જાય ને કોઈનું ખેદાન મેદાન વળી જાય. પણ શી ગરજ હતી તેને કે કોઈનું સત્યાનાથ વળશે તો કે કોઈ ન્યાસ થઈ જશે તો. કમીશનરને હાથ ઘાસવાની નથી સત્તા તેનાં કરેલાં કામોમાં તો પછી શી ફીફર હતો તેને ઉપર અપિસ થયાની. પોતાને હાથે કચેકટર મળવાથી જીવાએ ફાટવામાં બાકી રાખી નહો. એક વર્ષ પછી તે કાયમ થયો ને પોતાનો પગ બરોબર રીતે થંભ્યો એટલે તેણે ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકાસવા માંડ્યું. રમતીઆળ સાહેબની રમત ગમતનો લાભ તેણે સંપૂર્ણ રીતે લેવા માંડ્યો. સૈફડો મુખી આ અને મતાદારોનાં ઉંઘાં વાગવા માંડ્યાં. ખરા હકદારોના હક ઉપર પાણી ફરવા લાગ્યાં. નોકર વર્ગે પણ બરબડવા લાગ્યો. સંગાં સબંધી અને લાગવગનાં મનુષ્યોને પાયલી

દર પાયરી ઝડપથી ચઢાવવામાં આવ્યા. જુના નોકરો નવા વસીલાવાળાની આગળ વા ખાતા રહ્યા. તે જુદા રેવીન્યુ ખાતામાં જવો તો એક પરમેશ્વર રૂપ થઈ પડ્યો. તેનો ચઢતીનો ચંદ્ર આ સમયે પુર્ણ કળામાં હતો; ને તેવી ચઢતો તેણે પછીથી કોઈ દીવશ જોઈજ નહોતી. તે ચીટનીસની જગો ઉપર દસ વર્ષ રહ્યો એ તેનું નશીબજ.

જ્યાં કલેક્ટરની સ્વારી આવવાની સાંભળી એટલે લોકો થરથરી મરતા. વસવાયાં વેડનો બીકે વગડામાં રહેતાં. વાળી-આંચો પરગામ જતા રહેતા પશુ ખેડુ ધાતો તો એકે આરો ન હોતો. તેમને તે બેમાથી એક પશુ કરે પાસવે તેવું નહોતું. ખેતરમાં પાક ઉભો હોય તેથી તેને લાગુવા વઢાની ખટ પટમાં પડ્યા વગર તેમનો છુટકો નહોતો; અને તેથી ઘણી વખતે ગરીબ ખેડુનો ખંડઈ મરતા તથા તેમનો માલ રફ તફ થઈ જતો. આ સઘળું કરવાનું અને થવાનું કારણ હતું. વસવાયાં પાસે મફત વેઠ કરાવવામાં આવતી તેમને મહેનત નો બંધો બદલો તો નહીં પણ તે દહાડાના પેટપુર જો મગતુ હોય તોપણ સંતોષ માની ચાર દહાડા ચલાવી લે. આવા લોકોને ઘરમાં અન્ન ભરેલું નહોતું કે તેઓ કોઠીઓમાંથી કાઠીને ખાય ને વેઠ કરે. તેમને ખિચારાને તો રોજ રોજ વાળીઆંને ત્યાં જઈ આટા દ કે તોલડો જલતી હે કરવું પડતું એટલે તેમનાથી લુખ્યા રહીને વેઠ શો રાતે થાય. ઘેડાંઓ પાસે સ્વારીવાળાને બાળવાને બગતાણુ લાવવાનું કહેવામાં આવતું તેઓએ એક વરસતો કાંઈકે પૈશા મળવાની આશાએ ને કાંઈક સરકારની ધાકે સુખે દુઃખે ચલાવ્યું પણ નવા ચીટનીસ સાહેબ આવ્યા પછી આતો છુટવનુંજ નથી એમ સમજી તેમણે નાશ ભાગ કરવા માંડ્યું. ગામમાં સુખી અને તેસીલદાર મતાદારો સરકારી નોકર તેથી તેમને તો આગેવાન થઈ સરભરા કર્યા વગર ચાલે નહીં; આગળ

પડાને તેમણે સ્વારીના માણસો માટે શીઘ્રું સામન અપા
 વું ને તેમના મનમાં આવ્યું કે વર્ષો વર્ષની માફક થોડા
 ઘણા પૈશા સ્વારીવાળા આપશે ન ખુદશે તો ચાર પાંચ જ
 ણ થઈને જોડીયું અથવા તો એકઢેરે ગામ ખરચ ખાને
 નાંખીયું. પરંતુ તેમને પણ એ વર્ષથી સો સો ન દાઢસો
 દાઢસો રૂપૈયા જોડવાના આવતા ને તેઓ પણ પછી કાયર થ
 ઈ વાણીઆઓને થોડું ઘણું આપી બાકીનાને માટે રોવરા
 વતા. વાણીઆઓને તેમના ગામમાં રહેવું તેથી તથા સ્વા
 રીવાળા ખાઈ ગયા તેમાં મુખી મતાદાર શું કરે એમ
 સમજ સમજને બેસી રહેતા, આ કારણથી વાણીઆ પણ
 જવાની ચીટનીરીમાં સ્વારીનું નામ સાંગળી નાશ ભાગ
 કરતા. જેથી ગામના આગેવાનોને શીઘ્રા સામન માટે મ્હા
 મ્હા આપદઓ પડતી. સ્વારીને માટે આટલું દુઃખ વેઠવા
 છતાં જવાની કે તેના બીજા માણસોનો ગણતરીમાં પણ ન
 હોતું. એક કારકુનને ઉતારે શાક કે દુધ જરા મોડું પોચું
 તો પટેલોની સઘળા દિવસોની ચાકરી ધુળમાં જવાની. ગા
 મના બીજા લોકોની સમક્ષ તેમને પાણીથી પણ પાતળા
 કરી નાખતા ને પોતાની આ પ્રમાણે દુઃખ વેડી કરેલી વ
 ઠને પાણીમાં ગયેલી જોઈ અત્યંત દુઃખી થતા. સ્વારીના
 નગણા માણસોની તન, મન અને ધન ત્રણેથી ચાકરી કર્યા
 છતાં તેમને બદલો તો આવો મળ્યો જોઈ ત્રીજે વરસથી
 તો તેમણે ઠીકા ઠોક કરવા માંડ્યું. એટલું કરતા પણ કચે
 રીમાં જાય ત્યારે પટેલને બેસો સરખું કહેવાની એક ન
 હાના કારકુન સુધાંની જામ પત્રીત્ર થતી નહીં. સ્વારીઓ
 બ્યારે ફરવા નિકળતી તે વખતે એકુનોને કામની ખરેખરી
 થમાસ ચાલતી હોય તેવા વખતે તેમને બીજી તો શું પ
 ણ પેટપુર ખાવાની પણ નવરાશ હોતો નથી. રાત અને
 દહાડો બેતરમાં માસ સાચવવા રહેવાથી ભાગદ એક એક

મહોનો સુધી ઘર આવવાની નવરાશ તેમને મળતી નથી. ખેતીની મોશમ વખતે તેઓ નથી રહેતા ઘરના કે તેથી રહેતા ધાટના. આ પ્રમાણે ખેડુતો કે જમને પાણી પીવાની સરખો કુરસદ નહીં તેમને સાહેબની સ્વારીનો સામ ન લેઈ જવા ગારાં બળદ સાથે વેઠે પકડવામાં આવતા. તેઓને ઘર નહીં મળવાથી ધક્કા મુકિક કરીને ખેતરમાંથી પકડી લાવવામાં આવતા. ખેડુતોના ગારાં વગર ચાલે તેવું જ ન હોય તે દખીતું જ હતું ને સામન તો લેઈ જવો જોઈએ જ તેથી જો તેમના ગારાં વગર ન ચાલે તો જોમ બને તેમ તાકોદે તેમના છુટકો કરવો જોઈએ ને સરકારના ઠરાવેલા દર પ્રમાણે તેમને ભાડુ આપી તાકોદે વિદાય કરવા. **સ્વારીવાળાઓને** આમાંનું કાંઈ નહોતું. ખેડુતોને નુકશાન થશે કે ફાયદો તેના તેમને ખિલકુલ વિચાર નહોતો. સરકારને ગારાં પુરાં પાડવાની તેમની ફરજ છે, ને તે તેમણે ગમે તે રીતે પુરાં પાડવાં જ જોઈએ તો પછી શા માટે દરકાર રાખવી જોઈએ તેવા હલકા માણસોની? એક દિવસ પેહેલાં તો તાલુકાના મામલતદાર ઉપર હુકમ લખી ગારાં તૈયાર રખાવવામાં આવતાં તેઓ ઉપડવાને પેહેલે દહાડે ગારાં આવીને કચેરીમાં તંબુ પાસે છુટતા, ખીજે દિવસ ગારાં ભરાવામાં જાય અને તે રાત્રે પાછાં રાત્રે ગારાં ઉપડે તે આખો એક દહાડો રસ્તામાં કાઢે; ત્રીજે દિવસે મુકામ ઉપર પોએ ને છેક સાંજે ગારામાંથી સામન લેઈ લેવામાં આવે. ત્યારે ગારીત ગિયારો છુટો થાય. આ પછી જો સરકારો સામન ભર્યાં હોય તો ભાડા સાડાં ખોટી થવું પડે ન ખાનગી કારકુન કે ચીટનીસ સાહેબનો સામન હોય ને જો થોડું ધણું પણ ભાડું મળવાનો રીવાજ હોય તો તેને માટે છણકા ખર્ચ ભાડું લેવા ખોટી થાય ને છેક રાત્રે ઘર તરફ વળતા વખતે આવે, છેવટ પટેલનું ઠેકાણું ચોથે પાંચમે

હાડે પડે. આટલું કામ કરાવીને જો ખેડુતોને છુટા કરવામાં આવતા હોત તો ઠીક હતું. પણ પછી આસોસ્ટન્ટનો મુકામ આવ્યો એટલે તેનું તેજ. ગામ ઉપર મામલતદાર કે કારકુન આવ્યા હોય ને પટેલ વારો કાઢે ને કારકુન કે મામલતદારને ગાડાનો ખપ હોય તો તેમની સાથે પણ ગાડું જોડીને જવું પડે.*

*ખેડુતો ફક્ત કારકુનો અને ચીટનીસોથી હેરાન થતા એટલુંજ નહીં પણ ખુદ સાહેબ લોકો તરફથી પણ તેમને ઘણું સોસલું પડતું. ઘણા સાહેબ લોકો ગાડાનું ભાડું આપવામાં અથવા તેમના કાન ઉપર લાવવામાં આવતું તો તેમને ખાટી કરવાને તેઓ ખિલકુલ રાજી નહોતા; પરંતુ તેમના ખટલરો, મીસ્ત્રીઓ અને પટાવાળાઓ એવા ખરાબ હતા, કે સાહેબને નામે પોતાનાં ગજવાં ભરવામાં પાછી પહાની કાઢતા નહીં. ઘેટાં, ખકરાં, અને માંખણ તથા ખીબ સામન સુમનનાં ખિલ નામના પટેલ પાસેથી લેઈ પૈ પરખાવતા નહીં, ને તે ખીલ પ્રમાણે પૈસા સાહેબ પાસેથી લેતા. વેઠે પકડેલાં ગાડાંના પૈસા પણ ખેડુતોને આપવામાં ન આવતાં ખિલ કરોને સાહેબને આપવામાં આવતાં. તેઓ સાહેબ લોકનું નામ સાંભળી થર થરો મરતા. વાઘનું ખીબું નામજ સાહેબ હજી એમ તેઓ તો સમજતા હતા તેથી વાઘની પાસે જવું ને સાહેબ પાસે જવું એ સરખું સમજતા. સાહેબ લોકો પણ એવા હતા, કે તેમનાં દરિયા ખેડુતોને ઘણાં દુર્લભ હતાં તેથીજ તેઓ ડરતા ને ડરતા રહેતા હતા. જોકે સાહેબોને આમ અતડા રહેવાનું પસંદ નહીં હોય પણ પટાવાળા તેમના એવા લુચ્ચા હતા, કે એક ખીબનો મેળાવ થવાથી પોતાનો ભાવ કમતો થશે તેમ ધારી ખંગલાની પાસેજ આવવા દેતા નહોતા. આ ઉપરથી સાહેબ લોકોનો વાંક સમજવામાં વખતે નહીં આવે પણ તેમણે જાણવા માગ્યું હોય અથવા સરકારના કરાવો પ્રમાણે ગામડાના લોકો

જમીનનો મહેસુલની ઉપજ ખીલ ઉપજ કરતાં વધારે હોય છે અને તે ઉપજ સરકારને ખેડૂન વર્ગ કરી આપેછે. એવા ઉપયોગી વર્ગને આ પ્રમાણે સોસલ પડે ન તેઓ છેકજ નધણીઆતા જેવા ગણાય એ કાંઈ ઓછુ દુઃખ ઉપજવનાર નથી. રાજ્ય તરફથી જમીનના ખેડુતોને તો હમેશ બહાલપાલમાં રાખવા જોઈએ. કોઈ પણ મહોટા રાજ્યમાં કોઈપણ વખતે રાજ્ય પોતે ખેડુતોની સ્થિતી તપાસતા નથી. તેમના મોટામોટા કામદારોને આધારે તેમને રાખવામાં આવે છે ને તે કામદારો પછી પોતાનાં સારાં કે નરતાં કૃત્યથી જીવનથી થઈને ઉદ્ધાર થઈને રાજ્યને સારૂ અથવા નરતુ કહેવરાવે છે અગર તેઓ પોતાની સારી અથવા નરતી કરણીથી ખેડુતોને દુઃખી કરે છે, કે તેમના ઉપર રહેમીઅત રાખે છે. જીવાને કલેક્ટર જાતે ઘણા સારા સ્વભાવના હોય તેને કાને આવતી ફરિયાદો તે તરત લક્ષ ઉપર લેતો. તેનામાં એક મુખ્ય ખોડ હદ ઉપરાંત તાખાના નોકરો ઉપર વિસ્વાસ રાખવાની હતી. તેને રૂબરૂ કાંઈ ફરિયાદ કરવામાં આવતી તેના હુકમ તે ખુલાસેથી કરતો. મો જાજનુ તો જેનામાં નામ નહોતું. પણ અફસોસ !! તેણે રૂબરૂમાં કરેલો હુકમ તેને ખીજ દીવશે ફરવો પડેજ. જીવો આગળ કહ્યું તેમ લખવાના કામકાજમાં ઢઢો હતો પણ તેની પાસે ઉપવિદ્યા સાહેબને સમજવવાની સાચી હતી, તેથી સાહેબને ગમે તેમ સમજાવીને પેહલે દહાડે કરેલો હુકમ ફરવ્યા વગર રહેતો નહી. આવો સારો, ઉમદા કીલ્લનો અને દખત્રે સિવીલીયન જીવાને લીધેજ આખા જીલ્લામાં ફજેત ફજેત થઈ ગયો હતો. જેવી રીતે રહઅત દુઃખી હતી તેવી જ રીતે તે ખાતાના નોકરો પણ ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારી ગયા

ની સ્થિતિ વિંગરે તપાસવાને તેમને રૂબરૂમાં બાલાવી હકિકત મેળવવાનો રીવાજ રાખ્યો હોય તો આવી ફરિયાદો થ, જે દરજ્જે ઘટી જાય.

હતા. સારા સાહેબને આડે રસ્તે દારનાર એ જીવોજ છે એમ સર્વે જાણતા હતા ને તેથી સઘળી તરફથી એમજ ઇચ્છવામાં આવતુ કે જીવાભાઈનાં પગલાં હવે હરેક પ્રકારે અહીંથી ક્યારે ફર થાય. બધી ખરાબીનુ મુળજ જીવો છે એમ જાણવા છતાં તેના વિશે કોઈપણ માણસ સાહેબને ફરિઆદ કરી શકતો નહોતો. સાહેબમાં ઢંગ નહી તેથી જીવાને સઘળુ કહી દે ને તેના ભરમાવ્યાથી ઉલટી અણા થાય એમ દરેક માણસને ભય રહેતો, જેથી જીવાભાઈનુ ટકુ દમ માં ને દમમાં ચાલ્યું જતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

—૦*૦—

નારાય છંદ.

કરે સદાય કામ લાંચ લેઈ ચામ દામની,
પ્રપંચ માંન રંચ જાણિ બીક કોઈ રામની;
ઉરે ધરે અભાગિ પાપિ દાનતો હરામની, .
સિજ થવાનિ છેવટે જરૂર જાણુ ડામની. ૧

જીવાનાં દુષ્ટ કૃત્યોની હદ સઘળી બાબુજેથી આવી ગઈ હતી. ઉપર જોયું તેમ નોકરી તરફથી તેના સખંધે આવ નારાઓ તેને ખશોલો જોવાને ઇજતા હતા તેજ પ્રમાણે ખાનગી કામમાં પણ તેનાં કડાં કૃત્યોએ હાથ વધારે લાંબો લાંબાવ્યો હતો. તે ઉઘાડે છોગે લાંચ લેતો. પેદેલાં તો તે લાંચને બદલે કાંઈપણ કીમતી વસ્તુ લેતો પણ હવે તો તેણે તેપણ મરિઆદ મુકી દીધી હતી. છગા શેડ અને મોઢી શેડાણીને હાથેલાંચ લેવાનો કારભાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. રેવન્યુ કામોમાં લાંચ, મેજિસ્ટ્રેટોઅલ કામોમાં લાંચ સેજ તુમારી કામોમાં લાંચ અને છેવટે નોકરી આપવામાં પણ જીવાની તરફથી લાંચ લેવવામાંડા. ઘણા કામોમાં મોટા મોટા વકીલો હાજર રહેતાં, પણ

જીવાને જેની તરફથી સેંકસન થતુ તેજ બાજુ જીતતી હ
તી. મુખી મતાદારીનુ કામ હોય તેમાં પણ ગમે તેવો હકદાર
હોય, તેનો ગમે તેટલો પેઢીથી તેના કુટુંબમાં મુખી મતાદાર
રીનુ કામ ચાલ્યું આવતુ હોય પણ જીવાનુ સેંકસન થાય તો
ખીજેના કુટુંબમાં જતા વાર લાગતો નહીં. લાંચનો લાહે
સૈકડો ગરીબોનાં ઘર ઉખડી ગયાં. જો ગરીબની હાય ઉ
પર જરાકે વિચાર કરતો નહીં તેમના તે કલપાંતને તે મશ
કરી રૂપ સમજતો. વંચાને પ્રસવની પીડાની શો ખમર
પડે. ન્હાનપણથીજ સુખમાં ઉછરેલો તેથી જીવાને કંઈ લા-
ગણીજ નહોતી કે ગરિબો કેમ અથવા કેવી રીતે પીડાતા
હશે. સૈકડો વખતે સાંભળવામાં આવે છે, કે લાંચનો પૈશા
કદી પણ રહેતો નથી. લાંચીઆઓ કદી પણ સુખી થતા
નથી; લાંચ અને ચોરી વચ્ચે કંઈ તફાવતજ નથી તથા લાં
ચથી સપડોએન્ના હજારો માણસોને કેદમાં જતાં નજરે જીએ
છે, તેપણ લાંચ લેનારા કંબજતો પૈશા ઉસડવાને ચુકતા ન
થી, શું શરમ નહીં હોય તેમને પાપ કરી પેટ ભરવાની,
શું વહાલી નહીં હોય તેમને પોતાનો આખરની; લાંચથી
લાખો મેળવો કે કરોડો પણ કોણ ગણવાનુ હતુ તેવા ચોર
ને આ નુનિઆમાં કે આવતો કુનીઆમાં. લાંચીઆઓ પો
તાના મનમાં સુખી સમજતા હોય તો ભણે, તેઓ પોતાની
મેળેજ આખરદાર સમજતા હોય તો ભણે પણ શું પાપ
રૂપી કીડો તેમના અંતઃકરણને કોતરી કોતરીને ખાતો હશે
અને તેની પીડા તેમને થતી હશે તેની આગળ તેમણે મા
ની લીધેલુ સુખ શી ખિસાદમાં હતું. સારાં માણસોનો સોસા
ઇટોમાં તેમને માન આખર ન મળો ન તેમને માત્ર એક
ચોર કે લુટારા જેવા સમજવામાં આવે તો પછી હલકી પ
કતોના લોકોમાં પૈશાના બળે આખરદાર કહેવરાવ્યા તેથી કુની
આમાં આખરદાર કેમ કહેવાય? લુચાઈ, કાંડાઈ અને ચોર

વિગરે હજારો પાપ કરી શ્રીમંત થયાથી વખતે વાહ ! વાહ !
 આ લોકમાં કહેવઈ પણ ન્યાઈ ઇશ્વરની પાસે તો ચોપડામાંથી
 નામુ નિકળવા માંડે અને ચોગ્ય સાસન કરવામાં આવે તે
 વખતે ફરિયાદી નહીં કરે કહેવામાં આવે. તેને તે સમજે યાદ
 આવે, કે પાપ કરીને પેટ ભર્યું. મોજ શોખ મારી અને
 પૈરાં છોકરાંને સેહેલ કરાવી પણ તે સવળતો અહીં કામમાં
 આવતુ નથી ને કામ આવે છે ફક્ત આ મુશકાનો માર.

જીવાને તો આમરૂજ વાહાણી નહોતી તેમ તેણે એટલી
 બધી કેળવણી લીધી નહોતી કે તેના મનમાં આવતો દુનિ
 આનુ દુઃખ યાદ આવે અથવા તેને ગરિબ નિરઅપરાધીઓ
 ઉપર દયા આવે. વિનાશકાળે નિમિત્ત શુદ્ધિ. જેવું થવાનું
 હોય તેવા મતી મુજે; અથવા કરવું તેવું પામવું ને વાવવું
 તેવું લાગવું. એનાં કૃત્ય એવાં ને એટલાં બધાં ખરાબ હતાં
 કે તેના પાપનો ઘડો ભરાઈને રહ્યો હતો. તેના ધડાની
 કિનારા ઉપર વહી જવાને થોડીજ વાર હતી, માણસમાં જે
 ચાર મોટા દુરગુણો ગણાય છે અને જે દુરગુણોથી તેનાં
 સુકૃત્યનો જલ્દી નાશ થાય છે તે ત્રણ દુરગુણો તેનામાં
 પુરા જોવામાં પ્રસરેલા હતા. વ્યભિચાર, ચોરી-ઘાંચ-અને
 છાટકાપણું એ ત્રણનો તે પુર્ણ ભક્ત હતો. અતિશય દારૂ
 પીને ઘણા વખતે તેણે ભર બજારમાં ગટરો માપી હતી.
 શોપ કિપરની દુકાન અને તેનું ઘર મત્ર એક માઈલને
 અંતરે હશે તેટલું અંતર જતા જતાંમાં તે એટલો બધો
 દારૂ પીતો કે રસ્તામાંજ ગોડમડાં ખાઈ જતા. દારૂના દુકાન
 દારોના ઘણા પૈશા ચઢી જવાથી અને પગાર આવવાને વાર
 હોવાથી તેનું ખોમ ચુકવવાના વાંધાને લીધે દરિદ્ર દારૂ પીવામાં
 પણ તેણે શરમ વિચારી નહોતી. શું કરે તે બિચારો વ્યસન
 ને આધીન થઈને દારૂનો જીવ દારૂ પીધા વગર. ન મુજે
 તેને કામ કે ધંધો એક દીવસ જો ન મળે તેને તેનો જ

વ-દારૂ- તો. દારૂડીઆના મનમાં વિચાર સરખો આવતો નથી, કે તે પીધાથી તેમને કોઈપણ પ્રકારનો ફાયદો નથી. નથી નફો પૈશાની વધારે કમાણીનો, નથી રહેતા સારા તન દુરસ્તી દારૂડીઆની દારૂ ન પીનારા કરતાં કે નથી નફો તેમને તેથી સ્વર્ગ મળવાનો વ્યારે તેઓ શા માટે ગર્થ ખર્ચાને ગાંડા થતા હશે? શામાટે તેઓ આખરૂં બે આખરૂં થતા હશે દારૂનું વ્યસન રાખીને? શરમ હજી તેવા દારૂડીઆ ખાટલી ભકતોને. હજારો માણસોને ખુવાર થએલા તેઓ નજરે જોતા છતાં અને સૈકડોને ખરાબ થએલા ઇતિ હાસોમાં વાંચ્યા છતાં તેમને કાંઈપણ શીખામાણુ લાગતી ન થો. દારૂડીઆઓના મનમાં આવા વિચાર નથી આવતા એ ખરેખર ઘણુંજ વીચારવા જેવું છે.

વીજળી લાભી સાથે સ્નેહ બંધાએ સાત વરસ થવા આ વ્યાં હતાં અને તે સ્નેહ, પ્યાર, પ્રીતી કે ખરી મહાનતનો નહીં હોવાથી તે સ્વાર્થ સર્વો પછી લાંબી મુદત ટકેજ ઈમ. એક એકના સ્વભાવ મળતા આવ્યથી અને અંતઃકરણના પ્યારથી તે પ્રીતી બંધાઈ નહોતી. વીજળીને ખાવાનો ચાણો વધારે હતો તથા ઘરાણાં ગાંઠાં પેહેરવાને માટે તે ગાંડા ઘેલી થઈ જતી; તેની સાથે તેના ઘણા ઘણાજ વૃથા હતા તેથી છવા જેવા ઉડાઉ ને જવાનની સોખત તેણે સોંધી હતી. છ વો તો એક હડકાયા કુ—જેવો હતો. તેને વીજળી લાભી ઉપર મેળ નહોતો. પણ મને પૈશા લેઈ પણ લુચ્ચો કહો એવું કહેવરાવવાનાં તેને બહુ ખાએસ હતી. દારૂ પીતાં બચેલા પગાર અને બીજી આવક તેણે વીજળીલાભીને માટે ખરચી હતી. ધીરે ધીરે પગાર ઉપરાંત ખરચ વધવાથી વારસામાં મળેલા પૈશામાથી તે પુરો કરવો પડતો. જ્યાં ખરો નેમ હો તો નથી તે થોડા મુદતજ ટકે છે. સ્વાર્થની પ્રીતી પાંચ દ હડા. સ્વાર્થ સર્વો એટલે એક એકના સામુ જોતું નથી.

આતો ભાઈને કોઈ દેનાર નહીં ન બાઈને કોઈ લેનાર નહીં
 એટલા માટેજ આટલું ટક્યું હતું. બે જણમાંથી જીત કર
 તાં વીજળીને સ્વાર્થ વધારે હતો. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી વધારે
 બહેલી જીવાનીને ખોઈ દે છે. જીવાનીમાંજ ખરો પ્યાર
 ખંધાય છે. તેથી તે જાણતી કે હવે ખોજી કોઈ ભાવ પુછ
 નાર નથી ને પુછશે તો પણ જીવલા જેલો હોયા કુટ્યો
 તો મળવાનોજ નથી. તેથી તેને ખુશી રાખવાને પોતાથી
 બને એટલા બધા પ્રયત્ન કરતી એટલું કરતાં પણ જીવાનું
 ચીત હવે વીજળી ભાભી ઉપરથી ઉઠ્યું હોય એમ જણાયું. શેઠે
 રના શેઠવાળાના એક પ્રખ્યાત કુટુંબમાં ભુધર શેઠના છોકરા
 છગા શેઠ પાસે લખો રૂપિયાની પુંજ હતી પણ તેમને ફર
 જન નહીં હોવાથી મોઢી શેઠાણીને તાલજ નાતરે લાવ્યા
 હતા. મોઢી શેઠાણી રૂપમાં એક અપસરાને આંટી તેવી હતી.
 મ્હો ગોળ મટોળ હતું. કપાળ પોહોળું ને ચળકાટ મારતું હતું.
 નાક આણીઆણું ને જેવું જોઈએ તેવું હતું. હોઠ પરવાળાં
 જેવા લાલ હતા. આંખો જરાક લાલાશ પડતી અને એવી
 તેજ હતી કે અન્નાણ્યો માણુશ તેને જોઈનેજ કહી આપે કે
 આ સ્ત્રી ધણી ફરગુણી હાવી જોઈએ. જેવી રીત મોઢી પ્ર
 માણમાં ઘાટવાળી હતી તેવી રીતે શરિરે ગોરી પણ એવી હતી
 કે મલમલનો પોશાક પેહેરાવ્યો હોય તો પારખી ન શકાય
 કે યુરોપીઅન લેડી છે કે દેશી. શરિરનો હાવી સુંદરતા છ
 તાં તેનામાં તેવા કે તેટલા ગુણ નહીં હોવાથી સ્વરૂપને ઊંડા
 ધરામાં નાખવાનું હતું. તેનો પહેલો ધણી ગમે તો મોતથી
 મુખો હશે પરંતુ તે આછો કમાઉ હોવાથી તથા બાઈ ન
 કહેવાય તેટલાં તેમની ખરાબ ચાલ માટે આખા શેઠેરમાં
 પ્રખ્યાત થયાથી બાજી સારાને ત્યાં જવાને તેને મારી નાં
 ખ્યો એવું વહોમત તેના ઉપર આવ્યું હતું ને તેથી બે વર
 સ સુધી બાઈ વગર ભરથારે રખાયાં હતાં. છગા શેઠની ઉમ

રં તો પીસતાળીસની થઈ હશે પણ ખાઈના ગુણ નહી પણ
 રૂપ ઉપર મોહી નાતરે લાવ્યા. શેઠના જોવો કોઈ સ્વાસ્થ્ય
 આપ્યા શેઠેરમાં ભાગ્યે હશે. સ્વાસ્થ્ય સરતો હોય તો શેઠ
 શું ન કરે એ પ્રશ્ન નહી. છગા શેઠને મોશાળ તરફથી
 દસાઈગરીના રૂ. ૮૦૦ સરકારમાંથી મળતા પણ તેમના
 મરનાર વડુવા-માના આપ-હરગોવિંદશેઠને છોકરો નથી એ
 તકરાર ખતાવી મામલતદારે વતન ખંધ કરવા રોપોર્ટ કર્યો
 હતો. આસીસ્સ્ટ કલેક્ટરે પણ મામલતદારના મતને મળતા
 થઈ વતન ખાલસા કરવા અભિપ્રાય આપ્યો હતો. કલેક્ટર
 સાહેબ તો ખોરનુ ઈંટ સમજતા નહોતા કે તેમના આગળ
 વકીલ કરીને હકિકત જાહેર કરી ન્યાય મેળવવાની આશા
 રખાય. મહેતા મારે નહી ને ભણાવે નહી એવા સાહેબ
 હોવાથી ખંધી રદ્યત જાણતી કે જીવો એજ સાહેબ છે. જી
 વો ધારે તેને ખાંચે ન ધારે તેને છોડે તેજુ છે. કોઈ અધિ
 કારી લાંચ લે છે એમ સારી રીતે જાણ્યા છતાં પણ કામ
 વાળાં મીણસો રૂપરૂપમાં તેમનો પાસે જતાં ખીંદે છે. તેમના
 મનમાં હર રહે છે કે રજીને વધારે જીમ ઉડી છે તેથી સ
 તો થવાને આપણને ખરાબ નકરે. છગા શેઠે ઘણી રીતે તજ
 વીજ કરો કે જીવાને મળ્યા શોવાય કામ થાય તેવો બીજો
 ઉપાય છે? છગા શેઠ પેહેલેથી સમજ્યા હોત તો તેમનું કામ
 આહી સુધો આવતજ નહી. ચીટનીસી દફતરનું કામ કરનાર
 કારકુને માત્ર પચાસ રૂપૈયા માગ્યા તે શેઠથી અપાયા નહી.
 પછીથી મહાલી તુમાર સામીલ કરી હજુરમાં મોકલવાનો રી
 પોર્ટ સહીમાં ગયો એટલે તેને સહીઓના બીજા કાગળોમાં
 થી કાઢી લેઈ મામલતદાર સાહેબે મુદ્દાનો જાણી પોતાની
 પાસે રાખ્યો. મામલતદારને પણ બે દલાલ હતા. મગનદલા
 લ પાસે તેણે છગન શેઠને રૂ. ૨૦૦] આપવા કહાવ્યું. સેજ
 વ્રાતમાં રૂ. ૮૦૦ ની આવકનું વતન ખોશો માટે સમજીતો.

વધારે સાડ નહીતો પછી કાલે રીપોર્ટ રવાને થશે ને પછી વાત હાથમાં નહી રહે. છગા શેઠ પેં માટે મકે જાય તેવાં હતા ને વળી મોશાળમાં દત્તક લીધેલો છે તેથી મામલતદાર તો માત્ર ઠરાવવાનેજ કાઢાવે છે એમ ધારી મગનને ગાંઠયો નહી. મગનને ન ગાંઠવાથી વાત વંઠો. મામલતદારે રીપોર્ટ રવાને કર્યો. આસીરટંટ સાહેબના શીરસ્તેદારે પણ રૂ. ૩૦૦ આપે તો કામ થાય એમ કહાવ્યું. આ વખતે છગા શેઠ નરમ થયા હતા તેથી અઢીસેં રૂપૈયા સુધી હા કહી પણ શિરસ્તેદારે ધા વેચ્યું હોય તેમ એક જે પણ આછો લેવા સાફ ના પાડી ને તેથી રીપોર્ટ મામલતદારને મળતા આવી કલેક્ટરની હજુરમાં મોકલ્યો. છગા શેઠ હવે ખરેખરા ગભરાયાં. હજાર આપવાને હવે તઈઆર થયા. જીવાને શી રીતે મગાય છે તેની પુછપાછ કરવા માંડી. પણ તે વાતમાં તો તેમને ઝાઝી તસ્તી પડી નહી. તેમની પાડોશમાં એક કારકુન રહેતો હતો તેને ઘેર જીવાની ખેઠક ઉઠક હતી. લો કોનાં કહેવામાં એમ હતું કે તે કારકુનની સ્ત્રી રૂપાણી હોવાથી જ તેના ધણીને તલાટીમાંથી કારકુન બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ કારકુનને ત્યાં તે જવલેજ આવતો હતો પણ છગા શેઠે નાતર કર્યું ને તેમનાં શેઠાણીની આખા શહેરમાં કોઈ ખરોખરી કરી શકે તેમ નથી એવું સાંભળીને તે વધારે આવ જ કરતાં હતો. મોઘીને અને જીવાને દ્રષ્ટી પ્રીતીતો થઈ હતી. માત્ર કોઈ તેવી તકનો તેઓ રાહ જોતાં હતાં. છગા શેઠને એક દીવશ વિચારમાં પડેલા બેઠ મોઘ એ ઉદાશીનું કારણ પુછ્યું. ભોળા છગા શેઠે અથથો તે છતી સુધી ઉદાશીનું કારણ કહ્યું. પક્કિ મોઘીએ જાણ્યું કે આથી સા રો હવે ભાગ ક્યારે આવવાનો હતો. શેઠને નારણલાલ કારકુન ઘરમાં બોલાવી તેની સાથે જીવાને મળવાનું કહાવવાને કહ્યું. શેઠને આ યુક્તી ગળે ઉતરો ને તે દીવશે નારણલાલ રવે

વારને લીધે ઘર હોવાથી ખોલાવી, જીવાની મુલાકાત કરાવવા
 પુછ્યું. નારણલાલ માહારાજ હતા. ખાયડીને લીધે કારકુન
 ખન્યા હતા નહીં તો તલાટીનું કામ પણ તેની સ્ત્રીને લીધે
 ખીજ તલાટીઓ કરી આપતા. શેઠના પુછવાથી તે પ્રથમતો
 ગભરાયો. જીવો ગમે તેટલું તેને ઘર આવતો પણ તે ભલા
 માણસને હજાર કામે ધકેલવાથી ઘેરજ ભાગ્યે રહેતો ને
 તેથી તેની હીમત જીવાને સહવાસ વગર કહેવાની કેમ આવે
 તેને તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું. ના કહેજે તોપણ શેઠ
 ને ખોટું લાગે છે. જીવો રોજ આવે છે ને તેને એટલું કહે
 વાનો પણ તેનો હક નહીં હોય એમ શેઠને વહેમ આવે ને
 હા કહે તો જીવાને કહેવાય નહીં તેથી ના કહે છે એમ કહી
 જીવું ખોલવું પડે. છેવટ તેણે તે રાત્રે તેડી લાવવાનું વચન
 આપ્યું. વચન આપ્યા ઘણી નારણભાઈ ગભરાયા પણ શું
 કરે તેમ કંઈ વગર આવે એમજ નહોતું. રાત્રે આઠ વાગે
 જીવો આવ્યો એટલે ઉઠતી વખતે ખીહી ખીહીને શેઠના સ
 માચાર તેને કહ્યા. આ વખતે જીવાને જે હરખ થયો તે
 ખે સુમાર હતો. આવા કહેણની તેણે સ્વપ્નામાં પણ આશા
 રાખી નહોતી. શેઠના વતન ખાખતનો તુમાર તેનો આફ્રીસ
 માં પંદર દીવરાથી આવ્યો હતો પણ કારકુન સુનાવણી
 માટે ભાઈની પાસે લાવ્યો નહોતો તેથી ભાઈ તે વીશે તદ્દન
 અજાણ્ય હતા. શેઠાણીની મુલાકાત થવામાં હવે વીલંબ નથી
 એમ સમજી જીવો તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો હતો. નારણ
 લાલની સ્ત્રી સરસ્વતી સામે આંખનો અણસારો કરી નાર
 ણભાઈને તાકાદિ તઈઆર થવા કહ્યું. જીવો આટલી સહેલઈ
 થી કહ્યું માનશે એમ નારણલાલના ધારવામાં નહોતું તેથી તે
 અન્યખીની સાથે ખુશી થયો ને પ્રથમ જીવો આવેછે એ
 મ શેઠને ત્યાં કહી આવ્યો એટલે ખંમે જણ છગા શેઠના ઘરમાં
 ગયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

—૦*૦—

મનહર.

શેઠ એમ જાણે કે હું વતનને પાછું વાળું,
 શેઠાણી જાણે કે છિનાળાનું સુખ માણિયે;
 છવા ભાઈ જાણે કે હું દોવા ઠેઠ પેશી કરું,
 શેઠાણી માણીને શીઠ ખીક ઉર આણિયે;
 સાહેબ જાણે જે ઝટ શિકાર રમવા જાઉં,
 છવો કહે ધોળા પર કાળી સાહી તાણીયે;
 એક એક તણા દાવ ખેલે એક એક તહીં,
 કોને ડાહ્યા અને કોને મૂરખો પ્રમાણીએ. ૧

છલ્લાના રાજ-કલેક્ટર-નો કામદાર-ચીટનીસ-આપણે
 ઘેર આવે એ કાંઈ નહાની ચુની વાત નથી એમ છગા શેઠના
 મનમાં હતું. રાત દિવસ પોતાનો સઘળો વખત તે વેપરમાં
 ગાળતા તેથી જેમ હાલ પણ નોકર વગેરે શિવાયની જનોમાં
 સરકારી કામ અને સરકારો નાકરોને પરમેશ્વરને ત્યાંથી ઉત
 રેલાં ગણુછે અને તેને જેવા મ્હોટાં માનેછે તે પ્રમાણે તે
 વખતે પણ માનવામાં આવતું. અને તેથીજ છગા શેઠે છવા
 ને તેની યોગતા કરતાં દશ ગણું વધારે માન આપ્યું. તેમ
 નામાં સ્વર્થનો કીડો વધારે હાલતો હતો તેથી તે કીડાએ
 આગતા સ્વાગતા કરવાને તેમને વધારે લલચાવ્યા. છવાને
 આહ પાણી પાયા પછી શેઠે પોતાના વતન સખંધી વાત ઉ
 પાડી. તુમાર પોતાની તરફ આવ્યા ખાખત છવાએ એજ
 છુપાણું ખતાવ્યું ને સવારે કામ કરનાર કારકુનને ઘેર ખો
 લાવી ખખર કાઢી હું જાતે આવીને કહી જઈશ એવું છવા
 એ વચન આપ્યું. સૌ સૌના સ્વર્થમાં રમતા હતા. છવા
 ના મનમાં જુદી ઈચ્છા હતી અને છગા શેઠ એમના જુદાજ

પેચમાં રમતા હતા. મોઢી શેઠાણી મહા પહેંચેલી હતી. શેઠ અને જીવા વચ્ચેની વાતચીતમાં તેનું લક્ષ આગું નહોતું પરંતુ આપણે કેવો રસ્તો પકડીશું તો જીવો આપણે વશ થશે અને તેનો પાસેથી ધારેલું કામ કાઢી શકાશે તેના ઉંડા વિચારમાં હતી. તે પકિક અને નટખટ સ્ત્રી તરત સમજી ગઈ કે જીવો માલ વગરનો છે. ભાઈખોલવેજ ખહાડુર છે નહીં તો તેનામાં ખીજ ઉંડી ચકકલ નથી કે છેતરાતાં વાર લાગે, એમ ધારીને તેને સપાટામાં લેવા નિશ્ચય કર્યો.

ખીજે દિવસે વાયદા પ્રમાણે સવારે જીવો છગાશેઠને ઘેર આવ્યો અને તેજ દિવસે શેઠનું કામ સપાટા ખંધ કરવાનું વચન આપ્યું. આજે તે કચેરીમાં પણ રોજના કરતાં વહેંચે ગયો, કારકુનને પોતાની પાસે ખોલાવી તુમાર નિચે આસી સ્ટંટ સાહેબના અને મામલતદારના લખાણને ના મંજૂરી કરી, વતનમાં છગાશેઠનું નામ દાખલ કરવા હુકમ લખાવ્યો. કલેક્ટર તો છેકજ આંધળો હતો તે તો એમજ સમજતો કે જીવો જેવો આખી અષ્ટીમાં કોઈ લાયક પુરૂષ નથી. સાહેબ જાણતા, કે ખીજ નોકરો ઘેટાં ખખે ને ત્રણ ત્રણ રૂપૈયે લાવે છે અને મરઘીઆ રૂપૈયે કે દોઢની ખરીદી ખતાવે છે ત્યારે જીવો ઘેટાં એક રૂપૈયે ને મરઘી આઠ આને લાવી આપે છે તે હુશિઆરી વગર ખનેજ કેમ. પ્રગણામાં ફરતાં પણ સાહેબને ગાય ઘોડું કે ખગદ જે કાંઈ જોઈતું હોય તો પોતાના ખટલરને ન પુછતાં જીવાને તે કામ સોંપવામાં આવતું તેનું કારણ પણ એજ હતું કે ખટલર કરતાં પણ જીવો તે કામમાં વધારે હાંડિઆર છે એન સાહેબને ખત્રી હતી. જે ચીજ ખજારમાં જે કિમતે મળતો હોય તેનાથી ખે, પાંચ, દસ કે વીસ રૂપૈયાની કમતી કિમતે જીવો લાવી આપતો. તો પછી કમઉ દિકરો કોને ખોટો લાગે. આછી કિમતે લાવવામાં જીવો ઘણો વખતે મામલતદારો, મહાલકરો જે

ફેજદારોને શેવરાવતો અને જ્યારે તેના નાંખ્યા નહોતા ત્યારે
 તા ત્યારે ગાંઠનું જોખન ખરચીને પણ સાહેબને ખુશ
 રાખતો. સરકારી કામ કરતાં સાહેબનું ચિત્ત પોતાના ખર્ચ
 ચોખ્ખાના તરફ વધારે હતું તેથી તે સઘળી વસ્તુઓ ઓછી
 કીમતે લાવનાર જવાને હુંશિઆર, કાબેજ, ચાલાક અને આવો
 ચીટનીસ મે કદી જોયા નથી એમ કેમ ન કહે?!! શું સાહેબના
 મનમાં એમ હશે, કે જે ચીટનીસ ખટલરી કામમાં હુંશિ
 આર હોય તે ચીટનીસી કામમાં પણ હુંશિઆર હોવાજ
 જોઈએ. અથવા શું તે એમજ સમજતો હશે, કે વર મરો
 કે કન્યા મરો પણ આપણુ ગોરનું તરબાણુ ભરાય એટલે
 ખસ છે. આ પ્રમાણે તેવા સાહેબ લોકોને ખુશ રાખી પો
 તાના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસારી દગલગાજ ચીટનીસો
 પોતાનું કામ કાઢી લેવા યુક્તીઓ કરવા માંડે છે. કામ, પ્રસ
 ગ અને સાહેબનો મીજાજ જોઈ તેવાં કામ રજુ કરે છે.
 સાહેબનો મીજાજ કાયમ ન હોય તો બે ચાર દીવશ સુધી
 તે કામને સાથે લેઈ જઈ પાછા લાવે છે. આવા જુસ્માના
 કામોમાં તેઓ સાહેબોને હાથે પગે જકડી લે છે કે જ્યો તે
 મનાથી વખતે પાછળથી ફરિઆદ થયે એ કે ચુંથઈ શકતું
 નથી ને પછો પોતે છેવટ સુધી માથે લેઈને ધુમે છે. કલેક
 ટરો, તેમના આસીસ્ટન્ટો કે બીજા સાહેબ લોકોના હોદ્દા ધરા
 વનાર સાહેબ થઈ કામ કરનાર ઓફીસરો પાસે તેમના ચીટ
 નીસો કે શિરસ્તેદારો સહીઓ લેવા જાય છે ત્યારે માત્ર
 એક રીવાજની ખાતરજ પાંચ સાત તુમારો સુતાવણીના રા
 ખવાજ જોઈએ તેથી તેટલા કાગળો સુતાવણી સાથે લેઈ
 જાય છે. પછી સાહેબ પાસે તેનો હુકમ માગે છે. સાહેબ
 પછી સમજ્યા કે ન સમજ્યા તેમને કાગળમાં કાંઈ હોય ને
 સમજાવ્યું કાંઈ હોય તેના વિચાર કર્યા વગર હુકમ આપે
 ને તે હુકમ પ્રમાણે જ જાણે ચીટનીસ સાહેબ ચાલતા ન

હોય તેમ સીસાપેન વતી સાહેબના રૂબરૂ માર્જીનમાં કાંઈક લખી લે છે અને પછીથી શેરો કરી બીજે દિવસે તે ઉપર પોતાને ભાવતો શેરો કરી સાહેબનાં બિલાડાં ધણો વખતે ખેંચાતાં હોય એમ બાહાર આવતી વાતો ઉપરથી અને કેટલાંક કામોના પરિણામ ઉપરથી જોવામાં આવે છે.

સાહેબનો પાસે જવાની જવાને હરેક વખતે છુટ હતી તો પણ સહીઓના કાગળ લેઈ જવા સાહેબની વરંધી માગતો હતો. વરંધી માટે મોકલેલો પટાવાળો સાહેબનો હુકમ લેઈ ને આવ્યો એટલે જીવે આશરે ખસે કાગળોનું મોટું પોટકું લેઈને સાહેબ પાસે ગયો. પેહેલે દિવસે રાત્રે જવાએ છગા શેડને કચેરીમાં આવવા કહ્યું હતું તે પણ જવાની અડધી ગાદી દબાવી કચેરીમાં અડયા હતા. જવાએ કાગળો ઉપર સહીઓ લેવા માંડી તે વખતે ખરોખર ખે ને પાંત્રીસ મીનીટ થઈ હતી અને ખસે કાગળો જ્યારે પુરા થયા ત્યારે ખરોખર ત્રણ ના ટકોરા થયા !! કેટલી ઝડપ ! સહીઓ કરનારની અને સહીઓ લેનારની !! છેવટે સુનાવણીના કાગળો નીકળ્યા. પેહેલો સુનાવણીનો કાગળ સાહેબના કંપાઉડમાં ગયો ને ઢેર રખડતાં રહે છે તેના માટે બંદાબસ્ત કરવા શેહેરના પોલીસ ઇન્સપેક્ટર ઉપરનો લખેલો હુકમ હતો ! સાહેબે તે ઉપર ધણી ઝડપથી સહી કરી. બીજે કાગળ એક્ઝીસનો ફ્રાસ સુસ્તી કરે છે તેને તાકીદ આવવાનો હતો તે ઉપર પણ બેત અચ્છા કહી સાહેબે બિલાડું ખેંચ્યું. ત્રીજે એક કાગળ એક્ઝીસનાં કંપાઉડની પાસે એક કુતરૂ મરો ગયું હતું તેથી મ્યુનિસીપલ સેક્રેટરી ઉપર તે ઉપડાવવા તાકીદનો હુકમ લખ્યો હતો તેના ઉપર તથા ચોથો હુકમ ચીટનીંસના સગાનું કાંઈક કામ તાલુકામાં કોઈ કારકુનથી ધારયું નહીં થયું હોય તેથી તેની બદલી દુરને તાલુકે કરવાનો હતો તે ઉપર પણ વગર પુછે કે ગાછે સાહેબે સહી ઠોકી. કારકુનની રાા માટે બદલી

કરવામાં આવે છે. શું કારણ છે. તેને એટલી બે માસની હુકમ મુદતમાં બીજે તાલુકે બદલી કરી નુકશાન કરવાનું તે સાહેબે તો નાજ પુછ્યું ને માત્ર તે ઉપર સહોળજ ઠોકી; પણ ચીટનીસ સાહેબે સાહેબને, બાંધી લેવા તે હુકમના મા નર્મીનમાં “ જરૂરો જરૂરો ” શબ્દ લખ્યા હતા તે ઉપર સાહેબનું નીશાન માગ્યું ને જાહેર કર્યું કે તાલુકાના રાવસાહેબ નો આ માણસ માટે ઘણીજ સખત ફરિયાદ છે માટે તેની બદલી કરવાનો ખાસ જરૂર છે. બીજે યુરોપિયન હોત તો પુછત કે મારા હુકમ વગર તમે પ્રથમથી હુકમ શા માટે લખી લાવ્યા ? માનર્મીનમાં જરૂરો કરી નીશાન લેવાની શો જરૂર છે ? અને તાલુકાના રાવસાહેબનો રીપોર્ટ કયાં છે ? પણ અરે !! સાહેબની હીમતજ કેમ ચાલે ચીટનીસને એટલું પુછવાની. અતિ વિસ્વાસ રાખનાર સાહેબને એટલા બધા વિસ્વાસને લીધે એવો સ્વાલ કરવાની સુજનજ કેમ પડે ? હવે પાંચમે કાગળ છગા શેઠને હુતો. આ કાગળ કાઢતાં પેહેલાં જીવાને સાહેબ સાથે કાંઈક વાત ચીત થઈ.

સાહેબ—ઓ કયા હે; અબા અમેરેક મત સતાઓ. લાઓ બડી સાઈન કરનેકા હે કે છોટી ? અમેરેક રમનેક જાનેકા હે. સાબ લોક નિચે વેઈટ કરતા હોયગા.

ચીટનીસ—આ સાહેબ એકજ કાગળ છે તેમાં સાહેબને જ રા જાહેર કરવાનું છે. શેરોતો કરી લાવ્યાછું પણ મારે મારી ફરજ બજાવવાની જરૂર—આ શહેરમાં છગા શેઠ કરીને એક મ્હોટો પૈગાવજો શેઠ છે ને તે ઘણો આ બરદાર છે. એમને એમના મોસાળમાં બીજું વારસ ન હી હોવાથી એમના મામાએ દત્તક લીધેલા છે. મોસાળમાં દસાઈગીરીનું રૂ. ૧૦૦૦ નું વર્ષાસત મળે છે. તેમના મામાના પીત્રાઈઓ કે જેઓ આઘેના સગા છે તેમણે મામલતદારને અરજ કરવાથી રા. સા. મામલત

દારે વગર સમજે રીપોર્ટ કરી વાળ્યોછે, કે “છગા શેઠના મામાએ કરેલું વૃદ્ધલ રત્ન નહીં થવાથી તેના ખરાપણા વિશે શક છે. ને વતનમાં પીત્રાઈ કરતાં ભાણેજનો હક વધારે પોચી શકે નહીં.” મામલતદારનો આ રીપોર્ટ કેવળ બે સમજનો છે તેવા રીપોર્ટને આસીસ્ટન્ટ સાહેબ પણ મળતા આવી આપણી મંજૂરી માટે ઝાડી મોકલે છે.

સાહેબ—જદ પીછે અપનકુ દરમ્યાનગી કરનેકી કયા જરૂર હ. આસીસ્ટન્ટ સાહેબકા અભિપ્રાય મંજૂર કરો. (ઉઠવા જાય છે.)

ચીટનીસ—પણ સાહેબ આપને જ્ઞેવાનુછે. માંડી એક મોટી ખારોકી છે. આસીસ્ટન્ટ સાહેબો તો કેવા આવે છે તે આપ જાણો છો. એ સાહેબતો નવા એટલે તેમને કોઈ ખુછે નહીં. જે હોય તે આપણને આવી વળગે. છગા શેઠ ભાણેજ છે તો આપણે તેને વારસ ગણવા જોઈએ. પીત્રાઈએને ગરજ હશે તો ઘણાએ દીવાનીમાં જશે. આપણે કયાં કાયદા જોવો છે. કાયદાની ખારોકીએ ખીન્ન સાહેબોને જ્ઞેવાની છે આપણે તો માત્ર બેમાંથી એકને અપાવવા હુકમ કરવો. એજ આધારે મેં આ શોરો કરેલો છે.

સાહેબ—(રમવા જવામાં ચિત હતુ તેથી) અરજી એસા કરો. કાગદ લાઓ સાઈન કરનેકુ.

ચીટનીસ—[કાગળ આપો,] સાહેબ પણ મારે એક અરજ કરવાની છે. આ છગા શેઠ મારા દોસ્તછે. એમના અને મારા કુટુંબને ચાર પાંચ પેઢીથી પીછાન છે માટે તે કારણથી આ પ્રમાણે તેમનો તરફીશુમાં હુકમ કરવામાં આવ્યો છે એવું કોઈની તરફથી જાહેર કરવામાં આવશે તેથી આ વાત સાહેબને કાને નાંખી હોય તો સારી.

સાહેબ—બી ઢેમ. (જરા ચીડાયા જેવું મો કરીને) આ સાઈન તુમેરી હોતી હે કે અમેરી ?!!

જીવો સાહેબના ગુસ્સાથી જરાકે ન ગભરાતાં, મુઝેમાં હસતો હસતો સલામ કરોને ચાલતો થયો. ઝોફોસમાં આવી છગા શેઠને સઘળી હુકોક્ત કહી અને પોતાનું કામ અટોપી પોતાની આવેલી ગાડોને પાછી વાળી છગા શેઠની ગાડીમાં તેમને ઘેર ગયો. આજથી જીવો છગા શેઠના ખાસ દારતદાર થયો. દિનપર દિન તેનો પગ પેસારો શેઠના ઘર પ્રત્યે વધારે ન વધારે થવા માંડ્યો. શેઠ શેઠાણીને એક ઘડી પાણુ જીવા વગર ચાલે નહી. શેઠના ચાકર નફરો જટણો ઝડપથી શેઠના હુકમ ખજાવે તેથી વધારે ઝડપથી જીવાનો હુકમ માથે ચઢાવવા લાગ્યા. શેઠની ગેરહાજરીમાં શેઠાણી પાસે આવવા જવાની જીવાએ સંપૂર્ણ છુટ લીધી હતા. ચાકરો વિગરેને મારેલા એટલે તેઓ સઘળી વાતમાં આંખ આડા કાન કરતા. આ વખતથી જીવાએ વીજળી લાભીને ખેંસતી કરી મોઢી શેઠાણીમાં મન ઘાલવા માંડ્યું. ન જોયા હોય તો જોજો મોટા કલેક્ટરનાં ચીટનોસ સાહેબની ચાલ ચલગત, નીતો અને આખર !!

પ્રકરણ ૧૩મું

—૦*૦—

મનહર છંદ.

શિકારી અને ખેદરકારી અધિકારી માંથે,
ઠારભારી દુરાચારી અને વ્યભિચારી છે;
લાચારી કરીને સારી નારી નિજ લાંચમાં દે,
ઠારકુની કાંજે એની કેવી હુશિયારી છે;
ખજા હિત કારિ ત્યાં સવારિ તણી આરા ક્યાંથી,
ખજારિ સવારિની ત્યાં સદાય તૈયારી છે;

અરે જુઓ હારી ફરે પ્રજા મારી મારી, તારી,
પ્રજા પતિ ને પ્રજાની ખરી આ ખવારી છે. ૧

તા. ૧૦મી નવેંબર નવરંગપરાના લોકોમાં ગભરાટ ફે
લઈ ગયો હતો. વાણીઓ, આમ તેમ ગામરો ગામરો, નિક
ળી ગયેલી કાછડીએ પાટીદાર વાડાંમાં ને કોળીઓને ઘેર
જતો આવતો હતો; ગામનો મુખી ભુખ્યો ને તરસ્યો વા
ણીઓને ઝોળવા, સુતારને તંબુએ મોકલવા, અને ધાશ પુ
ળાનો ખંદોળસ્ત કરવા બેબાકજો થઈ ગયેલો હાંકારા હાં
કાર કરી રહ્યો હતો. રખારી, કોળી, લવાર, સુતાર અને ઢેક
ભંગી વિગરે દર એક જાતના જીવ તરફડી રહ્યા હતા.
ગયે વર્ષે આજ ગામમાં કલેક્ટર સાહેબની સ્વારી પડેલી હ
તી. માત્ર ૬૩ ઘરની વસ્તીનુંજ આ એક નહાનું ગામ હ
તું. ગામમાં એકજ વાણીઓ હતો ને તે પોતાના અમલ
વતનમાં દેવાદાર થઈ જવાથી આ ગામમાં રહેવા આવી પો
તાનું. ગુજરાન મહા મુશકેલીએ ચલાવતો હતો. આટલી
થોડી વસ્તીવાળા ગામનો પટેલ પૈશાવાળો હોય એમ ખ્યાલ
માં આવવુંજ મુશકેલ. તોપણ તેણે બિચારાએ ગયે વર્ષે
સો રૂપીઆ પરગામના વાણીઓના દેવા કરી સ્વારીવાળાનું
પુર કર્તું હતું. જે દેવું તેનાથી વળી તો શું રહે પણ તે
પેટે પાંચ રૂપૈઆ પણ આપી શક્યો નહોતો. ઢેક, ભંગી
અને સુતાર લવાર વિગરે વસત્રાયાંના ઉપર સાહેબની સ્વા
રીના પટાવાળા અને ગામના હવાલદારના એવા હાથ ઉપ
ડેલા હતા કે તેનાં સોળ સરખાએ હજુ રૂઆયા નહોતા. ર
ખારી અને ગામના બેજ પાટીદારોને ત્યાંથી લીધેલાં ધી
માંખણના પૈરા પતેલા નહીં હોવાથી તેઓ પણ આજ
સુધી એનું એ ગા ગા કરતા હતા. એ પ્રમાણે ગયા વર્ષનાં
વિતકડાં વિત્યા વગર સાહેબનો સ્વારી સટ લેઈને આવી
ખડી થઈ હતી.

આવા નહાના ગામમાં મુકામ કરવાનાં રુખ્ય બે કારણ હતાં. ગામ શેહેરથી પાંચ ગાઉ હતું અને નવેંબર માસમાં બે વર્ષથી દિવાળીના તહેવાર આવતા તેથી દિવાળીની લગ ભગ સાહેબ સ્વારીમાં નિકળી પડતા, જેથી શેહેરના પાસે મુકામ રાખી કારકુનો વિગરેને ઘેર જવા આવવા મુગમ પડે તે કારણથી અને ખીજું કારણ ગામની ભાગોળે ઝાડોની ઘટા સારી હતી તેથી સાહેબને તંબુ નાંખવાનું અને હવા પાણીનું ઠીક પડતું હતું. પણ થતું શું હાડીઆને મન હમણું ને દેડકાનો પ્રાણ જાય. સાહેબને ક્યારે ખબર હતી, કે ગામને સ્વારોને લીધે ઉજડ થવા વખત આવો છે. શેહેર કરતાં ગામડામાં ધી સાફ અને સસ્તું મજે એતો જાણુ દેખાતુંજ છે પણ સ્વારોનાં માણસો તો અઢી શેરનું ધાં મળતું તો ચાર શેરનું ખંડતા ને કેટલાક તો સઘળી કીમત સુધાં રોવરાવતા હતા. સ્વારીવાળાની દિવાળી આ પ્રમાણે હરામના મેળવેલા ધોથીજ થતી હતી. પટાવાળા, ખટલર અને ખખરચી સુધાં ગરિબ ગામડીઆને હુટવામાં ક્યારા રાખના નહી. જીવાની ચીટનીસીમાં આ સઘળાને વધારે યયો હતો. જીવો જાતે જીલમ કરવામાં કેઈ પણ પ્રકારની કચાશ રાખતો નહી. દરેક વસ્તુ તેને ખપતી. રાઈ, મેથી ને સુંઠ અજમે સુધાં ખાંધોને ઘેર લેઈ જતો. ખીજાં માણસો તો ચાર આની છ આની ચુકવતા પણ જીવાની તરફની તો એક દમડીની આશા રાખવામાં આવતી નહી. નવરંગપરાના પટેલને ગયે વર્ષે સો રૂપૈયા ખર્ચ થયો તેમાં પચાસ રૂપૈયા તો જીવાનાજ હતા. જીવાએ પચાસ રૂપૈયા પટેલના લેઈને પતંચું હતું તેમ નહોતું. ગામના ખીજા ઘણાં લોકો ને રોવરાવ્યા હતા. આ વર્ષે વળીગામના પટેલને ખિચારા ને ગછ સાલ કરતાં પાંચ રૂપૈયા વધારે થયા. ગછ વખતે તો વાણીઆએ ખાતે રૂપૈયા ધીર્યા હતા પણ તેમાં પે વસુ

લ નહીં આવવાથી પટેલની જમીન રૂ. ૨૫૦] માં ગયા વ
 રસના રૂપેઆ ભેગવી શાનમાં લખાવી લીધી. ઇંગ્રેજ રાજ્ય
 હતું એટલે લોકથી એંચુ થતું નહોતું, નહીં તો લોકો ઉપર એટ
 લો બુલમ થઈ ગયો હતો ને તેઓ સ્વારીના માણસો ઉપ
 ર એટલા કકળો રહ્યા હતા કે તેઓએ પ્રથમ તો આગેવા
 ન (જીવા)નું કાટલુંજ કાઢી નાંખ્યું હોત. જીવો મૃત્યુ
 ખાતો ને વળી અમલ અને દારૂના મદમાં એટલો છેલ્લો
 નહોતો કે લોકો તો શું પણ પોતાના ડીપુટી ચીટનીસ અ
 ને સઘળા કારકુનોને ટુંકારે હુંકારે ખોલાવતો. ગામડાના લો
 કેને ગાળો દેવી તે તો તેને સેજજ હતું. ઘણા આખરદાર
 પાટીદારો ગાળ ખાવા કરતાં મરણ વધારે પસંદ કરતા પણ
 કરે શું કાણું મોં કરી જતો કરતા હતા. નવરંગપરાનો મા
 ફક જીલ્લાનાં ઘણાં નહાનાં ગામોમાં ઘણી વખતે સ્વારીઓ
 પડતી અને ત્યાં દસ દસ દિવસ સુધી લાગટ મુકામ રાખ
 વામાં આવતો તેથી તે ગામોના સઘળા રેહેવારીઓ તોખા
 તોખા પૌકારો રહ્યા હતા. નવરંગપરાના લોકોને તો સ્વા
 રીઓથી આટલું નુકશાન થયું પણ તેથી ત્યાંના તલાટીને
 ફાયદો થયો. ભાઈનો તબિયત ખરેખર ઉઠાવી તેમને એટ
 લા ખુશ કરો નાંખ્યા કે તલાટીમાથો કારકુનની જગો તે
 સમયે ખાલી હતી તે નારણભાઈ મેહેતાને આપી દીધો. છ
 ગા શેઠની મુલાકાત કરાવી આપનાર પણ આજ નારણભા
 ઈ હતા. આટલું છતાં પણ નારણભાઈને એક ભોગ તો
 આપવો પડ્યો હતોજ. કારકુની આપવાના ખદલામાં જીવા
 એ પોતે નારણભાઈની રૂપાળી વહુની માગણી કરી હતો કે
 જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા ખાદ તેમને માટે કારકુનની
 જગોના લખેલા હુકમ ઉપર સહી કરાવવામાં આવી હતી.
 નારણ મેહેતાનો માફક કારકુનની હોંશ ધરાવનારા પાંચ
 પચાસ ઉમેદવાર અને તલાટીઓને પોતાનાં ખેરાં જીવા પા
 સે મોકલવાની જરૂર પડતી હતી.

જીવાનો ચીટનીસીમાં તાલુકાના મામલતદારે પણ સ્વારી
 ઓના હદ ઉપરાંત ખરચ્યો અને અઘટીત હુકમોથી ત્રાહ
 ત્રાહ પોકારી રહ્યા હતા. સાહેબને મુકામ આવવાનો સાંભ
 જો, તેમને ખાળવા લાકડાં, શાક, દુધ અને ઓઢવા પાથર
 વા ગાદલાં તળઈઓ તથા જાજમો વીગરે હાલ્લાં ટોલાં સુ
 થાં તૈયાર કરી રાખતા હતા. મુકામની જગાઓ વળાવી ઝ
 ડાવી સાફ સુક રાખતા. પાણી સુધાં ભરાવી મુક્તા. સાહેબ
 જદાઓ ઘેર ભોંય સુતાં હોય પણ તેમનાથી ખાટલા વગર
 સુવાશે નહીં એમ ધારો સર્વેને ખાટલા પણ પુરા પાટવામાં
 આવતા. દરેક ઉતારે એક એક પટાવાળો, હવાલદાર કે રાવણોઓ
 તેહેનાતમાં મુકી દેવામાં આવતો કે તેમને કાંઈ જોઈએ તો આ
 જમ મામલતદારને તરત વરધી આપે. સ્વારીનાં ગારાં આ
 વ્યાં હોય ને જીવાભાઈ પાછળ હોય તેમને મામલતદાર ગાઉ સુ
 ધી લેવા જતા અને ભાઈ શું બોલશે કે શું કહેશે એમ
 બીહી બીહીને રહેતા હતા. મામલતદારને સ્વારીમાં એક પં
 દરના નહાના કારકુન સુધાંતને ઉતારે એક વખત જઈ આ
 વડું પડતું. આટલી બધી તરખટ રાખનાં છતાં પણ ભાઈ
 ને કે તેમના કોઈ કારકુનને જરાક કુકું પડ્યું તો જોઈ લે
 મઝા. મામલતદારને પોતાને તેમને મનાવવા પડે. ભાઈ પંડે
 રીસાયા. તો પછી જોઈ લે મઝા. કચેરીમાં દફતર તપાસતાં
 ન જીવી કલમો કાઢે તેનું તો કાંઈ નહીં તેના પાછળથી ધ
 જોએ જવાબ થાય. પણ લોકો સમક્ષ “તમે મામલતદારોને
 નાલાયક છો” વિગરે અઘટીત વચનોથી ભલા આજમનું
 અપમાન કરી મુકતો ને હંમેશા મુજબ લેવાતો મીજબાની
 નાપણુ અનાદર કરતો. પોતે જો પુરી હોય તો મામલત
 દારને દુધપાક, પુરી કે બાસુદી પુરીનો રૂ. ૭૫)ની મીજ
 બાની આપવી પરતી. સ્વારીથી મામલતદારને એકંદરે
 રૂ. ૨૦૦) થી વધારે પણ ઓછું ખરચ થતું નહીં. આટલું

છતાં પણ જીવો તો ખાઈને ખાળનો હતો. તેમના ઉપર એ વા સખત હુકમો લખતો હતો કે તે ભ્રા માણસો મનમાં કંકળોને રહેતા હતા. તાલુકે આને ત્યારે તેમનો આટલો આ કરી કયાં છતાં ખાર મહીને તે તાલુકામાં જો સારા ઘઉં પાકતા હોય તો તે નહીતો પછી ડાંગર તુવેર વિગરેમાંથી એ ક વસ્તુ મફત જીવાને ત્યાં મોકલવી પડતી હતી. મામલ તદારોને એકલા જીવાની ખુશામત કરવી પડતી હતી એમ નહોતું. જીવાને લીધે છગા શેઠ અને તેનાં માણસો સુધાંત ને અજો અજો વાનાં કરવાં પડતાં. છગા શેઠને તે જલ્લા નું આખું રેવન્યુ ખાતું ઓળખી ગયું હતું હતું. કચેરી ઓના બધા કારકુનોને છગા શેઠના ગુમાસ્તા સુધાંતને ગા દો ઉપર ખેસારવા પડતા અને તેમનું કામ કારકુનોને પહે લું કરવું પડતું. કારકુનો ખિચારા બાજુતા હતા, કે ભાઈ!! મોઢી શેઠાણોને વશ છે અને મોઢી શેઠાણીના ગુમાસ્તા ના ખુરા થઈ આપણા વિષે ફરિયાદ કરશે તો ચીટનીસ સા હેખ કે જે જાતેજ કલેક્ટર સાહેબ છે તે ખરાખ કરી નાંખશે.

તાપણ જીવાથી જલ્લાના સઘળા મામલતદારો ડરતા કે તેનો સરભરા કરતા એવું તો કાંઈજ નહોતું. જે ત્રણ મા મલતદારો એવા માયાના ફરેલ અને કામકાજમાં કાબેલ હતા કે જીવાને ઉલટી તેમની ખુશામત કરવી પડતી. આ મા મલતદારોને ઈત્રેજીનું પૂરું જ્ઞાન હતું તેથી ગુજરાતીમાં તે ના ઉપર જરાક પણ અયોગ્ય લખાણ કરવામાં આવતું તો સા હેખ પાંસે જાતે જઈ જીવાને તેનું કરેલું લખાણ પાછું ખેંચી લેવા ફરજ પડાવતા. ઉલટો જીવો તેમની ખુશામત કરતો અને તેમના ઈચાજના તાલુકામાં જ્યારે સ્વારી જતી ત્યારે ત્યાં સાહેબનો મુકામ થોડા દિવસજ રહેતો. જેટલા દિવસ સાહેબ ત્યાં રહેતા તેટલા દિવસ જીવો આજમ મા મલતદારને ઘેર મળવા જતો. ઘણા તુમારોમાં સમજ નહીં

પડવાથી આ મામલતદારને પુછી શેરા કરવા સાડ તે તાલુકે જવા ઉપર તુમાર મુલત્તો રાખતો હતો. આ તાલુકામાંથી ફવારીવાળાને શાક પાનડું કે મીઠાની મળતી નહીં. ક સ્થાનો પટેલ તલાટી અથવા આરાપારાના ગામોના તલાટી પટેલો સરભરા કરે કે ખવરાવે તો ભલે પણ મામલતદાર સામી ચળાં સરખી કોઈથો પણ થઈ શકતી નહોતી.

આપણે જોયું કે જીવાનો સ્વભાવ મુળથીજ વાયલ હતો, સારી કેળવણી લીધી નહોતી અને હલકા પગારના નોકરોને નોકરોમાં કેટલી ને કેવી હરકતો પડેછે તેનો તેને અનુભવ નહીં હોવાથી આણુ દિઠાનું દિઠું ને માર મુજોને મીઠું જે વું કરતો હતો. જીવાનો આખા જીવનમાં જુલમ વરતઈ ર દ્યો હતો. સારા માણસો તેની પાસે જવાને શરમાતા હતા. ગામડાના મુખીઓ તો તેને કાળ રૂપજ સમજતા હતા એ ની આખી જીંદગાનીમાં એના બાપ સુધાંતને એણે માન થી બોલાવ્યા હોય તો તેના બાપનાજ સમ. ગમે તેવો સા રો માણસ કામ પ્રસંગે તેની પાસે જતો તો તેને ટુંકારા વ ગર બોલાવતોજ નહીં. માત્ર બીજા ખાતાનો કોઈ અમલદાર હોય અથવા શહેરનો કોઈ મોટામાં મોટો શેઠાઓ હોય તેને માનથી બોલાવતો. આટલી બધી તોછડાઈવાળા ન લા યક માણસ પાસે કોયો સારો માણસ જતાં નહીં ખમચાય? ન ચાલેજ તેઓ તેનું મોં ઉઘડાવવા જતા હતા. કચેરોના કારકુનો તો તોબા તોબા પોકારી રહ્યા હતા. રૂ. ૪૦)ના પગારના ૬૦ વરસની ઉંમરના કારકુનને પણ બેવકુફ અ ને ગધા કહ્યા વગર ભાગ્યે એક પણ દિવસ ખાલી જતો. એક સાધારણ માણસથી પણ આવું અપમાન કેમ સહન થાય. બધા કારકુનો જાણતા કે આના કરતાં મરવું તે વધા રે બહેતર. પણ કરેશુ પેટ વળગ્યું એટલે તેની ખાતર બ ધું ખમડું પડે. તેમ તેમનામાં હીંમત નહોતી એવી કે

વાનો સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકે. તેમનામાં ન હોતી જોડણી શક્તી કે તેમની આ ફરિઆદ સાહેબને કાને ભાવી તેના કાંઈ ઉપાય કરે. અવાચક પથુની માફક તેમને જીવો કહેતો અને કરતો તે સહન કરવું પડતું હતું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

—૦*૦—

મનહર છંદ.

“ ઘર તાણી નારીને નકારી કરો નર માને,
પરનારી પર ધારી ધારીને નિહાળે છે;
પરજીલી કરા પૂત તે કપૂત ભૂત જોવા,
રાખિલીના નીજ નામ રાખનાર ભાળે છે;
દલાલ અને કલાલ કહે તેટલું કરાય,
ગુરૂ માતા પિતાને તો પેસાડે પાતાળે છે;
સહ કહે ‘શેઠ હવે સુધર્યા,’ કેમ ? તો કહે,
ઝોરંડયું ઉંધું વાળી કરો સૈન બાળે છે. ” ૧

મનહર મંજરી

આખા જીવનના પાંચ સાત કારકુનો શિવાય બીજાં સ રવે માણસો પણ જીવાને અંતઃકરાણથી કડુવા દેતાં હતા. તેમનું કોઈનું પણ સારું કર્યું હોય તેવું તો હતુંજ નહીં. જીવાનો પ્રથમનો સગો ચીટનીસ ફેટલીક વખતે અન્યાય કરતો તોપણ તે હૃદમાં રહીનેજ. તેની વખતમાં નોકરોનું લી સ્ટ દિવા જેવું રાખવામાં આવતું હતું અને તે સાહેબનીજ પેટીમાં રાખવામાં આવતું હતું. જે કાંઈ ફરફાર કરવામાં આવતો તે તે વખતના સાહેબના હાથે શેરો મરઈનેજ થ તો હતો. પહેલાનો સાહેબ પણ ઘણોજ ન્યાઈ હતો. દરેક નિમનોક તે પોતાને હાથેજ કરતો. જીવાના સમયમાં તે સ ઘણું પમટઈ ગયું હતું. સાહેબ પાછળ કહ્યું તેમ બેજો તે

હુંડાનો ભાઈ હતો. છવા ઉપરના અતિ વિશ્વાસને લીધે
 લીસ્ટ તેને સોંપી દીધું. લીસ્ટ પણ પછી નામનું જ રહ્યું. તે
 લીસ્ટ ઉપર બિલકુલ આધાર રાખવામાં આવતો નહીં.
 જુના નોકરને નવો બનાવી દેવામાં આવતો અને નવાને
 જુનો બનાવી દેતાં વાર થતી નહીં. હુંશિઆર ગેરહુંશિઆ
 રમાં અને ગેર હુંશિઆર હુંશિઆરમાં ખપી તેમના નામ
 ની સામે શેરા થવા લાગ્યા. ચીટનીસ સાહેબનો વગવાળો
 ગમે તેવો ઠોઠ હોય પણ તેને હુંશિઆરજ ગણી લેવા એવો
 નિયમ હતો. તેને જે તાલુકામાં મોકલવામાં આવતો ત્યાંના
 મામલતદારને તે માથે મરાયો હોય તો પણ તેનું કામ બી-
 જા કારકુન પાસેથી લેઈ નભાવી લેવામાં આવતો અને પ્રો
 મોશન વખતે ચીટનીસ સાહેબની શરમની ખાતર મામલતદારે
 પેલા ઠઠા પણ વગીલા કારકુન માટે ભલામણ કરતા. છવા
 ના ચીટનીસ થયા પછી તેના પોતાના સગા તો નવા પાંચ
 સાતજ પેઠેલા હશે પણ છગા શેઠ અને મોઘો શેઠાણીના
 સગા સાગવા ઘણાજ ધુસી ગયા હતા. કલેક્ટરી ખાતાના
 કોઈપણ નોકરને પ્રોમોશન લેવું હોય અગર તે ખાતામાં
 નવું કામજ થવું હોય તો મોઘો શેઠાણીને મળ્યાથી કામ પાર
 ઉતરશે એમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું. હજારો દરદીઓ શેઠાણી
 ની ઓળગ માટે આવતા જણાતા હતા. એક કહેશે કે માફ
 મુખીપણુ ગયું છે તે પાછું વાળવું છે, બોન્ને મતાદારી સારૂ
 ત્રીન્ને તલાટીમાંથી કારકુનીમાં આવવા, ચોથો સ્ટેપની સર્જન્ડ
 મેળવવા, પાંચમો તલાટીનો જગો લેવા, છઠો પ્રોમોશન મે
 ળવા અને સાતમો તેના સગા ઉપર ફ્રીજદારી કામ ચાલતું
 હતું તેને છોડાવવા શેઠાણીની મારફત સોંધવા ફાંફાં મારતા
 હતા. આ પ્રમાણે સર સીફારશ ચાલવાથી શેઠાણીનું મન
 વધારે લલચાયું, તેણે ધીરે ધીરે હાથ લાંબો કરવા માંડ્યો.
 છવો જાણે તેમ તેણીએ છવાને નામે લાંચ લેવા માંડી ને

તેમાં પાંચ દસ હજાર રૂપૈઆનો વધારો કર્યો. લાંચમાં રોકડા રૂપૈઆ લેવાનું જીવો આટલા દિવસ કાંઈક થોડું સ-મજતો હતો પણ તેને જાતે રૂપૈઆ અને કીમતી વસ્તુઓ છડે ચોક લેવા માંડી. સરકારી કામ કાજમાં જ્યાં લાંચ રૂપી સ્વાર્થ (લોભ) વચ્ચે આવે એટલે પછી કાંઈ સુજતું નથી. જીવાને તો બે પાપ હવે વળગ્યાં. વ્યભીચારે તેને ઘેરી લીધો હતો તેની સાથે આ ચોરી રૂપી મહા પાપ છેડે બાંધવા માંડ્યું.

છગા શેઠને પાકું નિકળ્યું તેથી માત્ર આઠ દિવસ પીડા ભોગવી ગુજરી ગયા. આથી જીવાએ દાસ્તને માટે બહારથી દિલગીરી બતાવી પણ અંદરથી શેઠાણી અને તેને એક મ્હોટામાં મ્હોટી ફાંસ ગઈ. જીવાનાં પગલાંથી છગા શેઠના ઘરમાં લીલા લેહર થઈ રહી હતી. શેઠને ગુજરતી વખતે ચાર છોકરાં અને બે છોકરીઓ હયાત હતી. જીવાને લીધે શેઠનાં છોકરાં મુત્સદ્દી વર્ગમાં વધારે ઓળખાયાં. મ્હોટા મ્હોટા મામલતદારો અને ડીપુટી કલેક્ટરોએ આ છોકરાં મોટાં થયાં એટલે પોતાની સાથે ખુરશી ઉપર બેસારવા માંડ્યાં. આ બેસારવું અને માન આપવું તે માત્ર બહારથી દેખાડવાનું પણ અંદરથી મશકરી હતી. ચોંટનીસની રાખેલીનાં છોકરાંને માન આપવું તેમાં મશકરી ના હોય તો બીજું શું? હિંદુઓની આ અતિ મ્હોટી અપખોડને સુધારવી તે ઘણુંજ અવશ્યનું છે. ન્યાતનો ચોરી કરી કેદમાં જઈ આવેલો અગર દારૂ પી દંડાએલો સુદ્ધ થાયછે અને પુનઃ તેને ન્યાતમાં જમાડવામાં આવે છે. વ્યભીચારી ઉઘાડે છોગે અનિતોને રસ્તે ચાલે છે તોપણ તેનો અટકાવ કોઈ તરફથી કરવામાં આવતો નથી અને વિલાયત જઈ આવનારને ન્યાત બહાર કાઢવા સરવે તૈઆર થાય છે. આ રીવાજ ઓછો ભયંકર નથી. આવી જગોએ ઇંગરેજ રીવાજને વખાણ્યા વગર ચાલતું

નથી. બેકર પાશાહ જેવા નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના ખા
 સ મિત્રને મ્હોટાઓની મંડળીમાંથી વ્યભિચારના દાષને
 માટે કાંકરાની પેઠે કાઢી નાંખ્યો. ડીલ્કનો કેસ પણ તેને
 માટે પ્રખ્યાત થયો છે તે; પછી આર્યોએ તેવા અનિતીને ર
 સ્ટે ચાલનારને એકદમ પોતાની મંડળીમાંથી શામાટે દુર
 કરવા જોઈએ નહીં ?! જીવાએ રાત્રે પણ મોઘો શેઠાણીને
 ઘેર રહેવા માંડ્યું. દિવસમાં એક ટંક પોતાને ઘેર અને એક
 ટંક શેઠાણીને ઘેર જમતો. આ વખતે જીવો સંપુર્ણ રીતે
 અનિતીને રસ્તે ચઢેલો હતો. દારૂડો, રંડીબાજ અને લાં
 ચીઓ થવાથી તેનામાં એકે દુરગુણનો બાકો રહ્યો નહીં. વ-
 ધારેમાં ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટતા હતાં. જીવાની મેહરબા
 નોથી જ્યારે શેઠાણી અને તેનાં છોકરાં ચાર પાંચ હજારના
 દાગોના પેહરતાં અને રંગી બેરંગી વસ્ત્રો ધારણ કરતાં ત્યારે
 જીવાની પરણેલ સ્ત્રીને પોતાનું અંગ ઢાંકવાને પણ જીવા
 તરફથી પૈ મળતી નહોતી. પાંચ છ છોકરાં પણ આમ તેમ
 ઉઘાડાં નજરે પડતાં હતાં. તેમનું શરીર ઢાંકવાના પણ સાંસા
 હતા. પારકુ ભરી પોતાનાં બધરાં છોકરાંને અન વસ્ત્ર વગર
 ટળવળાવે એવા જીવા જેવા થોડાજ અક્કરમો આ દુનિયા
 માં હશે. જીવા જેવા થોડાજ દુષ્ટ માણસો હશે અહીં કે
 પારકુ ઘર ભરી પોતાનાં જાતને વાસ્તે પણ આગળ ઉપરની
 ફીકર ન રાખે. એવા કોઈકજ સફંગા હશે કે જેમને નાત,
 જાત અને આબરૂનો ફીકર થોડીજ હશે. !! ઘણું અજ્ઞયજ્ઞ
 જેવું છે, કે હોંદુ જન મંડળ આવા વ્યભિચારી પુરૂષોને
 કાંકરાનો પેઠે ટાળી ન નાંખતાં એાર તેમના હોદ્દાની શરમ
 રાખી માંખણ લગાડવામાં ક્યાશ રાખતું નથી. તેમજ
 આવતાકા બોલ બાલ અને જાતાકા મોં કાલા કરી અમલ
 ઉપરથી ઉતર્યા પછી તેનાં સામું કોઈ પણ જોતું નથી. અ
 મલના મદમો આંધળા થએલા અમલદારો જ્યારે અમલ

ઉપર હોય છે ત્યારે તેમની આંખો બોચીએ જઈ તેમને સુજ નથી પડતી, કે અમલ તો માત્ર ચાર દોવશનું ચાંદણું છે, અમલ મળ્યાનો ઉપયોગ નીતી અને પ્રમાણીકપાણથી ચાલી, ગરિબ તથા તવંગરને એકજ સરખો ન્યાય આપી જશ પ્રાપ્ત કરી વાડ વાડ કહેવરાવી કરવાનો છે. અમલનો ઉપયોગ એમ નથી કરવાનો કે તે દારાએ રાંકને રંજડી, તાલેવનને તતડાવી, દ્રવ્યનો જેમ તેમ કરી સંગ્રહ કરવો અને ઇશ્વરનો ડર રાખ્યા વગર ન્યાયનો અન્યાય અને અન્યાય નો ન્યાય કરવો. કેટલાક અછકલા આધિકારીઓ જેમને ના દિઠાનું દીકું ને માર મુજોને મિંઠા જેવું હોય છે તેઓતો અડકારમાજ મગ્ન રહેલા જણાય છે, તેમનેતો એમ જણાય છે કે તેઓ આ દુનિઆના નહીં પણ બારોબાર ઉતરી આવેલા સ્વર્ગના માણસ છે. તેમના મનમાં હાથ નિચેનાં માણસો તુચ્છ જેવાં જણાય છે, પોતાનું જેટલું કરેલું તેટલું સર્વે સારુ એમજ તેઓતો ધારી લે છે. “હુ” શબ્દ વાપરતાં તેમને શરમ લાગે છે. તેથી પોતે પોતાનો જાતેજ “અમે” કહી માન લઈ લે છે. સરકારો કામમાં સત રાખ્યા કરતાં ઘર આગળ સ્ત્રી સમાજમાં ભેળાવાની મનોવૃત્તિ વધારે પ્રબળ જણાય છે. અર્થાંત લુણ હરામ કરવું તેમને દુરસ્ત લાગે છે.

ઘણું અજયખ થવા જેવું તો એ છે કે જીવાના સાહેબે (કલેક્ટરે) આ વખતે પોતાની ઇંગ્લેન્ડ નિતિ કોરાણે મુકી હતી. સાહેબને સારી રીતે ખબર હતી, કે જીવો સ્ત્રી લાંપટ છે. ઓધી શેઠાણોને તેણે ઉધાડે છેગે રાખેલી છે એમ સાહેબનાં મેમસાહેબ સુધાં જાણતાં હતાં આટલું છતાં પણ આજસુ, અતિ વિશ્વાસુ અને મમતી સાહેબ જીવાની આંખેજ દખલ તો હતો. જીવા સખંધો કોઈ પણ કુરિયાદ સાહેબને કાને ધરવામાં આવતી તો તેનો કદી પણ તપાસ થયેલી જણાતી નહી. દેશથી કુરિયાદ કરવામાં આવેલી છે. કુરિયાદમાં

સચાઈ નથી વિગરે મનસ્વી કારણો ખતાવી માંડી વાળતો. અને કમીશનરે કે સરકારે જવાબ માગ્યો હોય તો સઘળી ફરિયાદો માથે ખેંચી લેઈ ખિલકુલ તપાસ કર્યા વગર જવાબ ધસડી કાઢી સરકાર સુધાને ધુંજમાં મુકતો. જેના ઉપર આટલી ખધી મહેરબાની, જેની આંખેજ સાહેબ દેખે તેની સામે ઉઘાડે છોગે કોણ ફરિયાદ કરવા ખહાર પડે અને કોઈ ખહાર પડ્યો તો તેમાં વળે પણ શું? આથી જ વાંચે હું ઉપરાંત જવા માંડ્યું. ઉઘાડે છોગે અન્યાય કરવા માંડ્યો. જીવાની આખી જીંદગીમાં જેવા જઈએ તો તેનો ખરેખરી ચઢતીનો વખતજ આ હતો. તેનું ખરું પુન્ય આ વખતે તરી રહ્યું હતું. જે હોય તે જવાથી અંજઈ જતું. સારા સારા માણસ તથા ખહારથી સ્વતંત્ર છાંયે એમ કહી વરાવનારા પણ જીવાને વરા થઈ ગયા હતા. તેઓ સઘળા જીજ્ઞાસુ હતા કે જીવાના જેવી અનિતી એક નીચમાં નિચ માણસ પણ કરી શકે નહીં. પણ તેઓ સ્વાર્થના બહેણમાં વાયલી ઘોડા-જીતા-પાસેથી કામ કાઢી લેવા પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી તણાયા હતા. ગાંડીયું જીવો, ડોળધાણુ જીવો, રમતી આળ જીવો, રંડીબાજ જીવો, ખેતકુદ જીવો અને લાંચીએ જીવો જરાકે ચેત્યો નહીં કે હું કોણ છું, મારામાં કેટલું પાણી છે, મારી કેટલો મગદુર છે, મારામાં કેટલી કેળવણી છે અને આ દુનિયામાં સારામાં ખપવામાં મારામાં કેટલું અવાહીર છે. ઈશ્વર કૃપાથી આવી જગો મળો છે તો તે સાચાંને સાલ્યાથી વધારે મુદત સાલશે એમ તેના મનમાં ખિલકુલ આવ્યું નહીં. આ નોકરી નહીં હોય તો ગાંધીને ત્યાં પડીકાં ખાંધવા પણ તે આવડ્યા વગર રાખશે નહીં એમ તેણે વિચાર્યું નહીં. ઈશ્વર ઈચ્છાએ મળેલી સારી વસ્તુ તે હાપણથી સાચવી શક્યો નહી. આશપાશનાએ કામ કાઢી લેવા તેને જેમ ચઢાવ્યો તેમ તે ચઢ્યો. રોહાણીએ તેને જે

મ કુલાવ્યો તેમ કુલ્યો. સગા સાગવા અને ભાઈબંધ દોસ્ત દારોએ જેમ ચઢાવ્યો તેમ ચઢ્યો. તેણે જેટલા અન્યાય કર્યા, જેટલી ખદકેલી કરી અને પરમેશ્વરના ડર વગર જેટલો અનિતિ કરી તેટલી સર્વે નમી અને વચ્ચે કાંઈ વિક્ષેપ નડ્યો નહીં. હરકોઈ કામમાં જ્યારે એક વખત ખીજી વખત અને ત્રીજી વખત એમ સાડ કે નરતું આરંભેલું કામ પાર પડે છે એટલે તેથી વધારે ખરાબ કે સાડ કામ કરવા ને માણસને વધારે ને વધારે હીમત આપે છે. જીવાને પણ તેમજ થયું. સાહેબને તો જાણે તે પીજ ગયો હતો, ગમે તેવું અન્યાયનું કામ તે સાહેબનો પાસે કરાવવા શક્તી માન થયો. એક તરફથી આ પ્રમાણે રાજ્યદારી ખાખતમાં તેના પુન્યનો ચંદ્રમા પુર્ણ કળામાં હતો તેને લાંબે ખીજી તરફથી પણ તેના સારો ભાવ પુછતો હતો. પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો તેને મળવા આવતા અને ભાઈ ભાઈ કરી રહ્યા હતા. જીલ્લાનું આખું રેવન્યુ ખાતું તેની કુંકે ફાટતું. જેનું સાહેબ પાસે માન, સાહેબ તેજ પોતે ત્યાં પછી ખાતાના હાથ નિચેના નોકરો માન આપે તેમાં તો પુછતુંજ શું પણ તેની ખરોખરીઓ ઓફીસનો હેડ કલાર્ક પણ ભાઈની ખુશામત કરતો. કલેક્ટર ઓફીસમાં ચીટનીસ અને હેડ કલાર્કો હિંદુ ગુજરાતી હોય તો તેમને “ભાઈ સાહેબ” ના અને પારશી હોય તો શેઠ સાહેબના ઉપનામથી ખોલાવામાં આવે છે. જીવાની વખતમાં જે હેડ કલાર્ક હતો તેને “ભાઈ સાહેબ” કહીને રીવાજની ખાતર ખોલાવામાં આવતો પણ ઓફીસમાં તેનો તો ગણત્રીજ નહોતી. ઇંગ્રેજ કલાર્કો પણ જીવાને માંખણ લગાવતા. હેડ કલાર્ક તો માત્ર એક સાધારણ કલાર્કથી પણ નફ્ટ હતો. પ્રથમ આ રીવાજ હતો કે ઇંગ્રેજ નિમનોકો હેડ કલાર્કને પુછીને અને ગુજરાતી નિમનોકોની વહેચણી ચીટનીસને પુછીને કલેક્ટર કરતો પણ જ્યારથી ખીજી

ના વિશ્વાસ ઉપર કામ કરનાર કલેક્ટર આવ્યો ત્યારથી જ ખરે હતો તે જીતતો. આ હેડ કલાર્કની પેહેલાં તો એક પારશી શેઠ સાહેબ હેડ કલાર્ક હતો તેણે કલેક્ટરને વશ કરી ગુજરાતી નિમનાકો સુધાં પોતાની મારફતે કરાવતો ને જીવાને સુતો મુકતો. આ વખતે જ્યારે હેડ કલાર્ક માલ વિના ના આવ્યો ત્યારે જીવાએ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા માંડ્યું અને પોતાના સંપૂર્ણ રીતે પોખાર ચલાવવા માંડ્યા. જેથી સર્વે તરફથી જીવાભાઈ જીવાભાઈ થઈ રહ્યા. સાહેબ જાણે કે શી વાત તે જીવાભાઈ, શેઠાણી જાણે કે જીવો તો મારા હુયાનો હાર, અને સાહેબે માન્યો એટલે લોકો માને તેમાં તો નવજન શી. ફક્ત ઘરની ધેરી અને છોકરાં તેનાં નામના છેડો વાળી લાંબે સાદે આશીશ દેતાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

—૦*૦—

દોહરા.

અધિકારી જ્યાં આંધળો, અહીં આપ આરામ;
અમલ દાખવે ત્યાં બહુ, નોકર નિમક હરામ. ૧
દોન પ્રજા પામે સજા, મજા પાપિને હોય;
ન્યાય અને અન્યાય કો, આંખ ખોલો નવ જોય. ૨

અરે!! પણ અસ્તોદયે કોને છોડ્યા છે, કે દયા લાવો જીવાને જતો મુકે. મ્હોટા મ્હોટા શિવ, ખજાદી અને સુર્ય ચંદ્ર જેવાને તેણે ચટકું ખતાવ્યું તો કોણ ખીચારો એક પસુવત જીવો. એવો એક પણ આ જગમાં જડશે કે, જેને તેની આખી ઉમરમાં દુઃખ સુખે કોઈ પણ વખતે પોતાના સપાટા લીધું નહીં હોય? નથી ધરાતું કે એક પણ અપવાદ રૂપ દાખલો કદી પણ મળી આવે. જીવો રામ અને કમ્મ, જીઓ રાવણ ને અડીરાવણ, વળી નજર કરો

કૌરવ અને પાંડવ તરફ કોણ ખાકી રહ્યું છે અસ્તોદ્યની ઘં
ટીમાં દુખાયા કે અયડાયા વગર ? કોઈજ નહીં. જીવો, નહા
નપણુથીજ લાડ અને મોજ શોખમાં ઉછરેલો હોવાથી તે
ના મનમાંજ કદી આ આવ્યું કે:—

“ખોટાથી ફગ શુભ મળે, પણ શુભ ફગ અંતે નહાય;”

“ઝેર મળ્યું અમૃત વિષે, મૂળ મોતનું તોય ”

તેણે તો ઉજળું એટલું દુધ દીઠું. આગળ ઉપર વિપ
તી પડશે અને તેથી ગમે તવા હશે તેની પણ વખત આ
વ્યે પગશી કરવી પડશે એમ જાણ્યું નહીં. સાહે
બ ઉપર પણ જાણ્યું એટલો બધો ભરોસો રાખી વગર
કાળજી કામ કરવા માંડ્યું કે તેના મનમાં તેના ઘરડાઓ
નો કહેવત પણ યાદ ન આવી કે “ત્રણ ખુશ્નાની ટોપી કો
ધની નહીં.” ગમે તેમ મુદ્રે તો તે સવળી ન સવળી.

જીવાનો આપખુદી, જીલમ, ભાંચ, સારાં માણસો પ્રત્યે
ખે પવે એટલાં બધાં વધી ગયાં હતાં કે તેના દુસ્મનનો
પાર નહોતો. તેને હાથે ઘણા નિર્દોષ મનુષ્યો ખરાબ ખસ્ત
થઇ ગયાં હતાં તેથી તેમણે કાંઈક વ્યાજખાં રસ્તો લેવા નિ
શ્ચય કર્યો. ખે ત્રણ માણસો તો જેમને મામલતદારોને ચો
ડીઆ લખી સબજો કરાવેલી અને તે પાછી અપીલમાં પો
તાના સાહેબ પાસે કાયમ રખાવેલી તેવા હતા. કેટલાકનાં
વજીરા પરમ પરાનાં વતન જડ મુળમાંથી કાઢી નાંખેલાં તે લો
કો હતા. કેટલાક નોકરોને નાહકના હેરાન કર્યા હતા તે હ
તા. એમ જીવ ઉપર આવેલાની ટોળીએ જીવાનો ઘાટ ધ
ડવા પેરવી કરવા માંડી. જીવાને અંતઃકરણથી કોઈ પણ
ચહાતું નહોતું તેથી અરજ કરનારને ખે ચાર વકિલો, ખે
ચાર સરકારી નોકરો અને ખીજ તેવાજ દરદી પાછળ રહી
ને સલાહ આપનાર મળ્યા. સારા માણસો ભળ્યા વગર સ
રખસ ચઢવાનું પણ નહોતું, પ્રથમ ખે વળતે જીવા ઉપર

લાંચ લીધાની ફરિયાદ થઈ હતી પણ તેમાં હલકાં માણસો ભળવાથી, અરજદારોને ખરોખર સલાહ આપનાર નહીં મળવાથી અને જુનાની તરફથી સાક્ષીઓને પૈસા વહેંચાવાથી, તે કુટી જવાથી, કામ સાબિત થયું નહોતું અને તેથી જ વાલાઈ છુટી ગયા હતા અને જવા ઉપર સાહેબની વધા રે ચારતા બેઠી હતી. સાહેબ તરફ અને સરકાર સુધી ધણી નનામી અરજીઓ જતાં પણ તેવી હીચકારો ચાલને સરકારે પસંદ નહીં કર્યાથી તેવી અરજીઓનો ઉપયોગ સાહેબ લોકો ખીજે પ્રકારે કરતા. કેટલીક ફરિયાદો તો કાયદાની ખારીકીને લીધે થતી અટકી પડી હતી. લાંચ લેનાર અને આપનાર દરેકને કાયદાએ સજા ફરમાવેલો હોવાથી ફરિયાદીઓ કહેતા કે ખેર તેટલા રૂપૈયા કે વસ્તુ ગઈ તો પણ ફરિયાદ કરીને ઉલટું કેદમાં કોણ જાય. આ સઘળા લોકો પાસેથી જોકે જખરઈથી કઢાવવામાં આવતું તેથી લાંચ આપનાર તરીકે તેમને સજા થવાનો નહોતો પણ ખરી હકાકતની તેમને માહિતી વગર તેઓ અમને અમ બેસી રહ્યા હતા. હાલના સમયમાં તેવા દાખલા સૈકડો બનેછે પણ લોકોની અજ્ઞાનતાને લીધે લાંચીઆ નોકરો ફાવી જાયછે અને ગરિબ માણસોને વગર કારણે પૈસા કાઢવા પડેછે. ઇંગ્રેજ અમલ આઠ્યા છતાં પણ લાંચ લેશ માત્ર પણ ઓછો થઈ નથી. કાં રેવન્યુ ખાતામાં કે કાં જ્યુડીશીયલ ખાતામાં, સરકારના ગમે તે ખાતામાં જ્યાંબેસે ત્યાં લાંચ વિનાનું જોવામાં નહીં આવે. જોકે હાલમાં કેટલાક ગ્રેજ્યુએટ મામલતંદારો થયેલા છે તેથી તેમનામાંનો ધણો ભાગ આ ડુંગીશુથી દુર જોવામાં આવેછે, પણ જ્યારે તેમની પણ લીલાઓ સાંભળવામાં કે જોવામાં આવેછે ત્યારે તેમનો કેળવણી અને નામને માટે અફસોસ કર્યા વગર ચાલતું નથી. જ્યારે ગ્રેજ્યુએટો માંહો માંહોથી આવા નિવડે તો પછી જુના નોકરો રાવ

સાહેબો ખન્યા હોય તેમની તરફની સારી આશા રાખતી તે શું ફેગટ નથી ? તોપણ ધન્યવાદ જાણોશું તેમને માટે જેઓ ગ્રેજ્યુએટ નહીં છતાં તેવા બિગાડથી સૌ ગાઉ દુર નાસેછે. જ્યુડીશીયલ ખાતામાં રેવન્યુ રીપાર્ટમેન્ટ જેટલું ખુદ અધિકારીઓમાં અંધેર જોવામાં નથી આવતું એ ખુશી થવા જેવું છે પણ તે ખાતાના ખેલીફોને માટે શું સરકાર એક કાયદોજ નહીં ઘડે !! ખેલીફો સઘળા ખરાબ નથી પણ તેમનામાંથી ઘણા ભાગ લાંચોએ છે એમ હીમતથી કહ્યા વગર ચાલતું નથી. પ્રથમ તો દિવાનો કોર્ટમાં કોઈને જવુંજ ન પડે. અને વખતે જવું પડે તો ખેલીફ સાથે તો કામજ ન પડે. મોટા મારતે માંચાં શીવાય ખેલીફ લાંચ લીધા શિવાય કદી પણ કામ કરતો નથી. કુલ નહીં ને કુલની પાંખડી પણ ખેલીફને ચઢાવતી જોઈએ. ખેલીફને આ પ્રમાણે આપવામાં ન આવે તો તેની પાસે હજાર ઉપાય છે. વાદીને આ ગામથી પેલે ગામ ખીજાં કામો ખજાવવા જાય ત્યાં રખડાવા મારે છે. વાદીને સેજ સાથે જતાં વાર લાગે તો વારંટ માંડી વાળે અને છેવટ કાંઈ ન ચાલે તો પ્રતિવાદીને જાતી કે કેદના વારંટની પ્રથમથી ખખર આપી વાદીનું કામ કથાળે. ખેલીફના હાથમાં આટલો બધો સત્તા હોવાથી તેને વાદીએ નિવાજે એમાં શી નવઈ છે ? સખ જજ સાહેબ હુકમ નામું કરા આપે પણ ખેલીફની મરજી વગર વગર ખજાવે વાદી ધરમાં ખાંધી મુકે ત્યારેજ. આ પ્રમાણે સરકારના દરેક ખાતામાં કેટલો બિગાડો છે, નોકરો કેવે પ્રકારે અને કેવાં કામોમાં લાંચ લેછે અને લેઈ રાકે તે ખતાવવા જઈએ તો એક તેને માટે જુદું પુસ્તકજ લખવું પડે પરંતુ ટુંકામાં લાંચ એ નામ નિકળી જવુંજ કઠીણ છે.

તા. ૧૫મી અગષ્ટ સને ૧૮૮૫મી રોજ સાંજના પાંચ વાગે મી— એ અરજીઓ પોકરાવી. દરેક કલેક્ટરની પાસે

જેમ હાથ પાણી ચીટનીસો પાસે ઉભા રહે છે તેજ પ્રમાણે તે વખતે પાણી દરેકરદારને ખદલે ચીટનીસ અરજ્યો લેતી વખતે પાસે ઉભા રહેતા હતા. જવો સાહેબની નજીક ઉભો હતો તેણે પટાવાળાની પાસેથી એક પછી એક અરજ્ય પોતાના હાથમાં લીધી. આજે જવો બાણતો હતો, કે તેના ઉપર ફરિઆદો થવાની છે. અરજ્યો લીધા બાદ સઘળા અરજદારોને દુર કાઢવાને અને એક પછી એક જેમ જેમ બોલાવવામાં આવે તેમ તેમ લાવવા એવો જવાબ લાઈએ હુકમ કર્યો. સાહેબ તો માત્ર પુતળ હતો. બહા સાહેબે તો એક શબ્દ પાણી બોલવાની બાધા લીધી હતી. પ્રથમ જવો સઘળી અરજ્યો તપાસી ગયો. તેમાંથી પાંચ અરજ્યો વાળીને જવાએ પોતાના ગજવામાં મુકી. સાહેબે પુછ્યું કે તમે આ પાંચ અરજ્યો શા માટે ગજવામાં મુકી? ત્યારે જવાએ કહ્યું, કે આ અરજ્યો સાધારણ છે સાહેબને કાને નાખવા જેવી નથી. આપણે ત્યાં તુમારો ચાલે છે તેમાં અરજદારોએ દસ્તાવેજો રજૂ કર્યા છે તેની તેમને નકલો જોઈએ છીએ તેથી આફ્રીસમાં તપાસ કરવા બાદ તેમને જવાબ આપવાનો છે. સાહેબ કાંઈ બોલ્યા નહીં ને જવાએ બીજા અરજ્યોના અરજદારોને એક પછી એક એમ બોલાવા સાહેબ અડધું બોલે એટલે તેનું આખું વાક્ય કે આખો જવાબ બતાવી અરજદારોને વિદાય કર્યા. જવાના હાથમાંનો અરજ્યો થઈ રહી એટલે સાહેબ સમજીનેજ મેડા ઉપર ચઢી ગયા કે એમ સબ કામ હો ગયા. પાણી પેલા પાંચ અરજદારોને આધા ઉભા રાખ્યા હતા તેમણે સાહેબને પોતાને વગર બોલાવે આધેથી ઉપર જતાં જોયા એટલે નજદીક આવી ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં સાહેબને રૂબરૂમાં મળવાનાં. સાહેબે ઉપર ચઢતે ચઢતે પટાવાળા પાસે કહેવરાવ્યું કે આ ફ્રીસમેસે જવાબ મીલેગા. પાણી અરજદારોને તો જુદીજ

બાબત ઉપરની અરજ હતી ચેલે તેઓ શું કરે. ઓફીસમાં
 જઈને જવાબાઈએ હુકમ કર્યો કે ઓ સબ લોકકુ અબ નીકાલદો.
 પટાવાળા જવાને નામ હતા. હુકમ સાંભળતાંજ બિચારા
 ફરિઆદીઓને ખંગલા પાસેથી કાઢી મુક્યા અને જવાબાઈ
 ઓફીસમાં ચાલતા થયા !! બડા સાહેબોની રમત ગમતની
 મોજ શોખને લીધે જલાઓમાં હાલ પણ ફેટલીક જગાએ
 આટલુંજ અંધેર જોવામાં આવે છે. અરજદારોની અરજ
 ઉપર કોઈપણ પુરતુ લક્ષ આપતુ નથી. નેટલી બાબતો સા
 હેબતા રૂબરૂ તેમના કાન ઉપર હાથ નીચેના નોકરોની મા
 રફતે લાવવામાં આવે છે તેટલીજ બાબતો પોતે ધ્યાન ઉપર
 લેછે. પરંતુ તે પણ જોઈએ તેવી રીતેતો નહીજ. જો તેવે
 પ્રકારે તેમની રૂબરૂ લાવવામાં આવતી ફરિઆદો વિગરેનો
 અંદર ઉતરીને તપાસ કરે તોજ સત્યાસત્ય તુરત પકડાઈ આવે.
 પણ હમેશાં તેમની જે દરકારો જરેલી વસ્તુકંઠમાં આ દરકાર
 માં સેંકડો બલ લખા અન્યાય બહાર આવે છે. જે દરકારો
 રોતુ નાહાતુ રૂપ પછીથી નામ બદલી આપખુદીતુ નામ
 ધારણ કરે છે. જે કાંઈ કસુર, -ભુલચુક-અન્યાય જે દરકારો
 માં થયા હય છે તેને માટે કાંઈક ફરિઆદ બાહાર લાવવામાં
 આવે છે. અને વખતે તેને માટે તેમના ઉપરી તરફથી જ-
 રાક ખુલાસો માગવામાં આવે છે, કે તે સઘળુ પોતાની જાણ
 માંજ થયું છે ને ફરિઆદ વગર પાયાની છે લખી જવાબ
 કરી વાળી વધારે ને વધારે આડે રસ્તે ચઢતા જણાય છે.
 આ પ્રમાણે જે ઇંગ્રેજોને જલ્લામાં સ્વતંત્ર સત્તા સોંપવામાં આ
 વેછે ને જેઓ રાજ કરતાં ફેટલીક બાબતમાં ચઢે એવા હોય છે
 તેઓ પછકી જ્યારે ફેટલાક મોજમાં પડી હાથ નીચેના નોક
 રોની ચાલ ચલગત જાણ્યા વગર, તેમની ફેળવણીનો પણ
 બિલકુલ ખ્યાલ લાવ્યા શિવાય તેમના ઉપર સંપૂર્ણ વિ
 શ્વાસ રાખી કામ કરેછે તોજ આ ઇંગરેજ ન્યાય રાજ્યને શું

નાહાનો સુનો ખટો લગાડનાર છે. ન જો તે પ્રમાણે સઘળા કલેક્ટરો કરે તો ઇંગરેજ રાજ્યને ઘણો ભારે ઘોઠો પોચાડનારા થઈ પડે.—જલ્લામાં પણ જવાની ખરાબ ચાલ, જુલમ અને ખીજ અયોગ્ય વર્તણૂક તથા તેના સાહેબે તેના ઉપર રાખેલા અતી વિશ્વાસથી ઠેર ઠેર જુલમ જુલમ વર્તઈ રહ્યો હતો. વળી ઉપર ખતાવ્યું તેમ જવા ઉપર ઉઘાડે છાગે કરવામાં આવતી ફરિઆદો પણ જવાનાજ ગજવામાં જઈ પડતી હતી. તોપણ પાપનો ઘડો ભરાતાં થોડીજ વાર લાગે છે. ઘણી અનિતિ અને અન્યાયે ઘણા કુખન થાય એટલે તે વધુ મુદત ટકેજ કેમ?!

પ્રકરણ ૧૬મું

—૦*૦—

ઓપાઈ.

અધર્મિને અવનીમાં વેર, અધર્મિના ભોજમાં ઝેર;
અધર્મિને અંતે પણ હાણ, એવું ક'ંછે વેદ પ્રણા. ૧
જવાના સમજવામાં તો એમજ હતું. કે તેના પોતાના વિરૂધ માત્ર આઠ દસ માણસ છે. શિવાયતો તેનું સૌ સારજ બોલેછે. ખુશામતને ચાહનારા અને ખુશામતથી કુસઈ જનારા બેવકુફોની કુટમ્બી ખરાબી થાયછે, તેનો આ પ્રતક્ષ દાખલો છે. તેની પાસેજ ખેસનારા, તેના અંગના માણસો, જેમને તે પોતાના કરો માનતો; તેઓજ તેની સામા હતા જવાએ જે મને જગો આપી મેઢેરખાની ખતાવી હતી તે પણ જવાની ચાલથી કંટાળી જઈ આધે રહીને પણ તેનું કાઠેલું થવું ઇચ્છતા હતા.

પેલા પાંચ અરજદારો કલેક્ટરને અરજ કરવામાં નિષ્ફળ થયા, તેથી તેઓ નાઝિમેદ થયા નહી. ઇંગ્લેજમાં અરજ લખો રજીસ્ટર કરાવી ટેપાલમાં નાંખો તુનો ખુલાસો પણ ફરિઆદોઆને પાસે રાખ્યા વગર જવા પાસેથી માગ્યો.

અતિ વિશ્વાસને લીધે ગમે તેવી ગંભીર ફરિયાદો જીવા ઉપર કરવામાં આવતી તે પણ સાહેબ જીવાને ખતાવતો. આમ કરવાનું સાહેબને કારણ હતું. સાહેબના મનમાં જ એમ ઠસાવ્યું હતું, કે જીવાની વિરૂદ્ધ અને સાહેબનો સામે ફેટલાક કાવત્રાંખોરોને તેમનો સ્વાર્થ નહીં સધવાથી આ પ્રમાણે ખોટો અરજીઓ કરે છે જેના ઉપર ધ્યાન આપવા સાહેબને જરૂર નથી !! જીવાની ફેટલી જીવ ! અને સાહેબનું ફેટલું ભોળપણ !! છેવટે જીવ ઉપર આવેલા અરજદારોને મેજ સ્ટ્રેટને ત્યાં ફરિયાદ કરવાની જરૂર પડી. પણ મેજસ્ટ્રેટો દોણ. કલેક્ટર વા. ડીસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટના હાથ નીચેના ફર્ટ આસીસ્ટન્ટ, સેકંડ-આસીસ્ટન્ટ કે ડીપોટી કલેક્ટરોને અથવા મામલતદારોને ફર્ટ, સેકંડ કે થર્ડ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટોના અખતીઆર આપેલા હોય છે તેથી તેઓને કલેક્ટરના કહેવા પ્રમાણે શરમતી ખાતર કર્યા વગર કેમ ચાલે ? આ મેજસ્ટ્રેટોમાંથી જેઓ ગોરા હોય છે તેઓને તો ચાહીથી અથવા રૂબરૂમાં કહ્યાથી તે કર્યા વગર ચાલે નહીં. પોતાના ઉપર આજે ફરિયાદ થનાર છે એમ જીવાને પ્રથમથી ખબર હતી. તેથી તેણે પોતાના સાહેબના કાન સંપૂર્ણ રીતે ભરી મુક્યા હતા. બીજે દીવશે ફર્ટ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર કલેક્ટરને મળવા આવ્યા અને તેણે જીવા ઉપર ફરિયાદી થવાનો વાત છેડી. કલેક્ટરને તો જોઈતું હતું તેટલું, તેથી જીવાની ચાલ ચલગત, તેના ઉપર ફરિયાદો શા માટે ફરિયાદ લાવ્યા છે અથવા ખનતાં સુધી આ કેસનું છેવટ શી રીતે લાવવું તે સઘળી ભલામણ તેણે કરી. ફરિયાદી અરજી આપતી વખતે જીવાને સરપેંડ રાખી કામ ચલાવવા અરજ કરવામાં આવી હતી; પણ તેમ કરવાનો મેજસ્ટ્રેટ ના કહી હતી. ચીટનીસ જેવા મોટા ઓફીસરને માટે સમન્સ ફેવરન્ટ કાઢી એકદમ કામ ચલાવવું તે મેજસ્ટ્રેટ વ્યાજખી 'વિચાર્યું'

નહીં જેથી પ્રાઇમા ફ્રેસી તજવીજથી કેસ થાય છે, કે નહીં
 તેને સાફ તજવીજ કરવા માંડી. કાચી તજવાજમાં ફરિઆ
 દીને પુરાવો રજુ કરવામાં ઘણીજ અડચણો નાંખી તેમાંથી
 એવો સાર કાઢ્યો કે ત્હોમતદાર ઉપર સમન્સ આપવા ચો
 ગ્ય જાણાતુ નથી માટે ફરિઆદ કાઢી નાખવામાં આવે છે.
 વિશેષમાં ફરિઆદીઓએ જુદી પ્રતીજ્ઞા કરી છે માટે તેમના
 ઉપર કામ ચલાવવા કોર્ટની પાસેથી પરવાનગી માગવામાં
 આવશે તો તે ખુશાની સાથે આપવામાં આવશે. પ્રાઇમા
 ફ્રેસી કેસ થાય તે શેના !! જીવાના માણસોએ કેટલાક દા
 લયુ સાહેદાને પૈસા આપી ફાડી નાંખ્યા. ફરિઆદીએ આપે
 લા સાહેદાનાં નામ બહાર ન પાડવા તેણે અરજ કરી તે
 ઉરાડી મુકવામાં આવી અને સાત દીવશની લાંમો મુદતના
 સમન્સ કાઢનામાં આવ્યા. કેટલાક મુદતના સાહેદાને દસ્તાવેજ
 સાથે પાછળથી રજુ કરવા અરજ આપી તે નામ જુર કરી
 દીધી. પરદેશ ગએલા સાહેદા એક બે દીવશમાં આવશે એ
 ટલે રજુ કરવામાં આવશે એવા રજુ કરવાના સાહેદાની
 રાહ જોવાનું મેજિસ્ટ્રેટ ફરસ્ત ધારયું નહીં. ફરિઆદ થઈ
 તેને ત્રીજે દિવશે સાહેબ પ્રગણામાં નિકળી પડ્યા ને કામ
 મુદતે ધમધાકાર ચલાવવા માંડયું જેથી ફરિઆદીઓના વકી
 લને હાજર રહેવાને માત્ર એક દિવશની મુદત પણ આપવા
 માં આવી નહીં. મુદતને દીવશેજ આમ કેસને અદ્દર ઉરા
 મુકવામાં આવ્યો !! કેવો ઇનસાફ !! જીવાની કેવે પ્રકારે કે
 તેહ ! ઉલટો ચેર ફોટવાળને ફંડે !! સામા ફરિઆદીના ગ
 ણામાં ઠાંટીઆ !! ઇનસાફની તો આવી ખુબીઓ. ફરિઆદી
 ઓના ફરિઆદાનો પાકો તજવીજ થઈ કેસ ઉરાડી મુક્યો
 હોત અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવા સેક્સન આપ્યું ન
 હોત તો. તેઓ જરૂર આગળ ન જતાં ચુપકી પકડી બેસી
 રહેત. પણ તેમને હવે તો અપિલ કર્યા વગર છુટકો ન-

હોતો. જો પાણુ ફરિઆદ માંડવાની હીમત ધરત નહી. ફરિઆદોએ પાસે ઘણો સંગીન પુરાવો હોવાથી તેમણે હીસ્ટ્રી કટ જનને ત્યાં અપિલ નોંધાવો. અપિલમાં મેલ્ટ્રેટ જાણીને નાખેલાં અડચણો બોલ આશપાશનો સઘળી હકીકતો અને જીલ્લાના સઘળા ગોરાઓનું એક થવું એ સઘળું એક હુશીઆર વકીલની મારફતે જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ વકીલ ફરિઆદોઓનો પ્રથમથીજ સલાહકાર હતો તેથી તેને કેસની સઘળી હકીકતની સંપૂર્ણ માહિતી હતી. જનની રૂબરૂ પોતે એફીડેવીટ કરવાને તૈયાર થયા. તેના પ્રમાણિકપણા વિશે તેના કુખનને પણ શંકા આવે એમ નહોતું. જનને પણ સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે તે ખારમાં બીજા વકીલો કરતાં વધારે પ્રમાણીક હતો. કામનો હકીકત જોતાંજ જનને મેલ્ટ્રેટ ચલાવેલી વર્તણૂક ઘણીજ ગેર કાયદે જણાઈ અને બીજા મેલ્ટ્રેટ પાસે કેસ ફરિ તપાસ સારૂ મોકલવા હુકમ કર્યો. મેલ્ટ્રેટ. આપેલું સેકસન રદ કર્યું અને તેનો સાથે હુકમ કર્યો કે ત્હોમસન ઉપર પાકી તજવોળે કામ ચલાવવું.

સંમોગ એવો બન્યો, કે પેહેલાં જે મેલ્ટ્રેટ કેસ ચલાવ્યો હતો તેની બદલી થઈ ગઈ અને તેને કેસાણે એક દેશી શિવિલીયન તેના ઇનસાફ અને એકમાર્ગીપણા માટે એટલો પંકાયો હતો કે કામ પ્રસંગે સગા બાપની પણ શરમ રાખે નહી. મુળમાં દેશી તેની સાથે આટલો બધો પ્રમાણીક તેને કલેક્ટરના કહેવાયજ કેમ. વખતે કલેક્ટરે કેસના સમંધમાં કંઈપણ કહ્યું હોત તો તેનું માન્ય પણ રહેવાનું હતુંજ કયારે. જોકે આ મેલ્ટ્રેટના કાન ઉપર પણ જીવાના જીસમ અને તેના ઉપર કલેક્ટરનો હદ ઉપરાંત મેહોબાનો વિશે આવ્યું હતું પણ તેણે કામ ઉપર બેઠા પછી ન્યાયની ખાતર હમેશની માફક તે વાતો લક્ષમાં ન રાખવા નિશ્ચય કર્યો હતો. કામ પોતાની પાસે આવ્યા પછી તેણે સઘળો કેસ વાચ્યો

જોવો અને જીવાને સરપેંડ કરવા વગર ઇતસાફ ખરોબર થઈ
અકશે નહીં એમ તેને જણાયાથી કલેક્ટરને ત્યાં યાદી કરી
જણાવ્યું. કલેક્ટરે આ માટે એક બે વખતે ઉત્તરોત્તર પાછા
વટે મેજિસ્ટ્રેટના નિસ્પ્રાહા અને ન્યાય ચુકત જવાબોથી તેને
જીવાને સરપેંડ કરવા તજવીજ કરવા વગર ચાલ્યું નહીં.
તજવીજ થઈ ને કલેક્ટરને ત્યાંથી જવાબ આવ્યો એટલે મે
મેજિસ્ટ્રેટ પોતાની તજવીજ શરૂ કરી. તલોમતદાર તરફથી શાહે
દાખિને ફાડવામાં આવવાનો શક આવવાથી ફરિઆદીને તેના
સાહેદો ઉપર માગે તે પ્રમાણે કકડે કકડે સમન્સ આપવા
હા કહી અને મુદતે જુલમી જવાબોને પાંજરામાં ખડા રા
ખી કામ ચલાવવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

—૦*૦—

ભુજંગો.

અધર્મે કયાં કર્મ તે થાય આગે,
સુતાં પાપનાં ભૂત કો દોન જાગે;
ધુણાવે પછી જો મળે કોક ભૂતો,
સકે લોકના થોક આ ખેલ જુવો.

૧

જીવા ઉપર કામ ચાલવાનું જાણીને શેહેરના ઘણા લોકો
મુદત માટે પુછ પાછ કરતા હતા. સપ્ટેમ્બર મહિનાની સત
રમી તારીખે—જીલ્લાના ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર વા. ફ
ર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ મી.—ની કોરટમાં હજારો માણસો
ની ગોરદી થઈ રહી હતી. જીવાનાં કલ્પ સામી નજર કરી
એક પણ માણસ તેનું સાફ ખોલતું નહોતું. માત્ર તેની સા
મે દયાની નજરે જોઈને જીવ ખાળતા હતા. ઘણાં માણસો
જીવાને નામે રડતાં હતાં. કાપડીઆઓ આપેલા કાપડના પઈ
શા નહીં મંજવાથી, સુતાર, લવાર, દરજી, મોચી, જેમની

સાચે જીવાને કામ પહેલું તેમને પછી આપવાની જવાબે જન્મથીજ ખાધા લોધી હતી તેમાં વળી ચીટનીસ થયા પછી તો કેરજ વરતાવ્યો હતો. કોઈની મગદુર નહોતી, કે જીવા પાસે પછીશા માગવા જાય. મામલતદારોતો તેની હાથ નીચેના તેથી રાહરમાં ઈનકમ ટેક્સનું કામ કરનાર મામલત દારને ભાઈ કહે તે કરયા વગર ચાલે નહી. એમ સમજીને કારીગરો અને વહેપારીઓ ખધા પછીશા છોડી દેતા નહોતા તોપણ ટેક્સની ખોકથી અડધી કીમત લઈ તેનું મોં કાળું કરતા હતા. દસખાર વરસનો ચીટનીસોમાં જીવાના હાથ નીચે સઘળી જાતના અને લગભગ સઘળા વહેપારી આવી ગયા હતા. તે જાતે ધણો શોકીન હતો. શહેરમાં કોઈપણ નવી ચીજ આવે એ જીવાનાં જોયા વગરની હોયજ નહીં. તેણે પોતાનું અને મોઢી શેઠાણીનું ઘર નવ નવા ફરનીચર થી શોભાવી મુક્યું હતું. જેને લઈને પછીશા આપવો હોય ત્યારે ફિક્કર કનો ? આવા પ્રકારના દહેણદારો અને તાલુકા આના ગામડાંના ખોજાં હજારો માણસ જીવાનો ફેસ જોવા આવ્યાં હતાં. તેના ઉપર નિચે પ્રમાણે પાંચ ફરિઆદા ક સ્વામાં આવી હતી.

૧. બે ફરિઆદા જખરાઈની કઢાવ્યા ખાખતની.

૨. ખોટો દસ્તાવેજ ખરા દાખલ વાપરવામાં મદદ ગારી કરવાની.

૩. છીનાળાની.

૪. સરકારી નોકર થઈ વિશ્વાસઘાત કર્યાનું. (આ ફરિઆદા પાછળથી કરવામાં આવી હતી.)

ફેસ ચાલતાં અવલતો જીવાના અને તેની પાછળના માણસોના ટાંટીઆ જોરમાં હતા. પ્રથમનો કાચી તજવીજ વખતે શાહેદાને શામ દામથી ફેડી નાખેલા તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ કરીને ખચી જઈશું એમ તેમને પહેલાં તો

ભરસો હતો, પણ તે વખતે કુટે તેવા હતા તેજ શાહેદો નાં નામ મેલસ્ત્રેટને આપવામાં આવ્યાં હતાં. અને જ્યારે મેલસ્ત્રેટ વિરૂધ્ધ જણાયો ત્યારે તેમણે પુરાવો આપવો મો કુફ રાખ્યો હતો. ખાફી રહેલા શાહેદો ચસકે તેવા નહોતા. ઉપર પ્રમાણે પાંચ ફરિઆદો કરવામાં આવેલી તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નહોતું કે જીવાએ તેટલાજ ગુન્હા કર્યા હતા ને ખાફીનોતો ખાલી હા હો હતી. આ ફરિઆદો તો માત્ર તેવા પ્રકારના કરેલા સેંકડો ગુન્હાઓમાંથી ટેસ્ટ કર કરવાની માફક કાઢી હતી.

૧ જખરછથી કઢાવવાની બે ફરિઆદોમાં એક ફરિઆદ આ પ્રમાણે હતી.—તાલુકામાં—ગામની રૂપાળી કરોને ચારણની સ્ત્રી ધણી સ્વરૂપવાન હતી પણ તેના ગુણ તેના સ્વરૂપને લજવાવે તેવા હતા. સ્વાર્થને લાંધે આ સ્ત્રી જીવાની અયોગ્ય માગણીને આધોન થઈ અને જમોન ખાખત તે સ્ત્રીને એક માણેકલાલ નામના ધણા પ્રમાણીક માણસ સાથે ટંટો થયો હતો તે ટંટો પતાવવા જીવાને સોંપ્યું. સાહેબની સ્વારી તે તાલુકામાં હતી તેથી મામલતદારને રૂપાળી ઉપર ન જર રાખવા ભલામણ કરી અને માણેકલાલને ખોલાવી સમજવા ધણી પ્રકારે કહ્યું. માણેકલાલની દલીલ વ્યાજ ખી હતી તેથી તે એકનો બે થયો નહી ને જીવાને બે પર વઈમા જવાખ દીધા. જીવાને આથી ધણુ લાગ્યું તેને રૂપાળીના દિયર પાસે ચારોની જુડી ફરિઆદ કરાવો. તાલુકા નો મામલતદાર જાતે લાંચીઓ હતો અને માણેકલાલ સ્વ તંત્ર વિચારનો વહેપારો હોવાથી તેને આવી ફરિઆદ માણેકલાલ ઉપર થઈ તેમાં ખુશી હતી. પોતાની પાસે ફરિઆદ આવી તેનો રિતસર પુરાવો ન લેતા વધારે સજા માટે કેસ જીવાનો શીખવણી પ્રમાણે ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને ત્યાં કમીટ કર્યો. માણેકલાલના માણસોએ જાણ્યું, કે મોઢી રોકાણી

ને સાધ્યા વગર હવે છુટકો નથી. ગમે તેવો હિમતવાન માણસ હોય તોપણ આ વળતે હિમત હારી જાય. માણિકલાલનો સામે ખોલકુલ પુરાવો નહોતો. ને તદ્દન ખનાવટી કામમાં પુરાવો હોય પણ શેનો. આટલું છતાં પણ શેઠાણીની મારફતે જીવાની તરફથી કહેણુ આવ્યું, કે માણિકલાલનો તરફથી રૂપ૦૦) આપવામાં આવે તો તે સજામાંથી બચે, નહોતો નકી સમજવું કે આછામાં આછો છ મહિનાથી કમતો સજા થવાનો નથી. શું કરે આખરુદ્ધારને બધો ફિકર. નરદમ તરફ હવે તોપણ જ્યાં અન્યાયનું રાજ્ય ત્યાં કોઈને પણ બચવાનો કયાંથો ભરસો. ડીસ્ત્રીકટ મેજિસ્ટ્રેટજી હવે છે ને જો તેના માગ્યા પ્રમાણે પાંચસે રૂપ૦૦ આપવામાં આવતા તો ચેરો જેવા ખરાબ ગુન્હા માટે આખરુ ને હાની પહોંચે છે. છેવટે શેઠાણીને ત્યાં જીવાભાઈ ખેડા હતા તેજ વખતે પાંચસે રૂપ૦૦ આપવામાં આવ્યા ને માણિકલાલ કેદમાં જતા બચ્યા. જેથી માણિકલાલે જીવા ઉપર જખરદંથી કઢાવ્યાની ફરિયાદ કરી હતી. ૨-જખરદંથી કઢાવ્યાની બીજી ફરિયાદ પણ આવાજ પ્રકારની હતી. સ્વારી ગામડામાં ગમ્પેલી ત્યાંના મુખી પટેલને તાજે માંજે જોવાથી અને જીવાને ખરોખર ન ગાંઠવાથી તેના ઉપર પોતાના સાચિનો પાસે ચેરીનો મોભ પોતાના ઘરના કામમાં વાપર્યાનો નનામી અરજી કરાવી મામલતદારની મારફતે તજ વોજ કરાવી, તેના ઉપર ફરિયાદ માડવા ડીસ્ત્રીકટ મેજિસ્ટ્રેટ તરફે સેંકરાન આપી પોતાની તરફ કેસ કમીટ કરાવ્યો હતો અને તેની પાસેથી પણ રૂ૦૫૦) જખરાઈથી કઢાવ્યા હતા તેની બોજ ફરિયાદ હતી.

૩. ત્રીજી ફરિયાદ જીવાએ જુદા દસ્તાવેજ ખનાવ્યામાં મદદગારી કર્યાની હતી. એક તુમારોકામમાં બે વતનદારોને ઘણાં વરસથી વતન બાબત ટંટો ચાલતો હતો. આ બે વ

તનદારોમાંથી એકની પક્ષ જીવાએ કેટલુંક વગથી અને કેટલુંક લાંચથી લીધી હતી. કામમાં તદ્દન જાહેર પંચાતનામું રજૂ થયું અને તે ઉપરથી પંચેએ કરેલો ફેંસલો રજૂ થઈ “હવે આ વિશે કંઈ કરવા જેવું રહ્યું નથી” એવો શેરો મારી તુમાર સાહેબની સહી લેઈ દફતરે રાખવામાં આવ્યો હતો. સામા પક્ષનો માણસ જાણતો હતો કે તુમારી કામ છે એટલે ધીરે ધીરે ચાલતુ હશે પણ આખરે એક વરસ દહાડે તેને થયેલું તરકટ જાણાયું. જેથી તેણે જીવાની સામેલગરી સાથેના પુરાવો સજ્જ મેળવ્યો હતો. આ કામોમાં જીવાના હાથ અક્ષરની ચીઠીએ સુધાં રજૂ કરવામાં આવી હતી.

૪. ચોથી ફરિયાદ તાપેશંકર પંડ્યાની સ્ત્રી ખુબસૂરત હતી. પંડ્યાજીનાં બાળપણમાં લગ્ન થયાં હતાં તેથી તેને ડાનો સ્વભાવ સરખો નહીં હોવાથી તેમને ઉંદર ખિલાડી જેવું ચાલતું. પંડ્યાજી ફરંદાં નિકળ્યાં અને જીવો તેનો સાથે જખ મારતો હતો જેથી પંડ્યાજી અને ખીજખે ન જી ત્રાહીતના જેવામાં પ્રત્યક્ષ આવ્યું તેની સાથે જીવાએ લખેલી એવી મતલબની ચીઠીએ મળી આવી કે પુરાવો ધણો સજ્જ થઈ ગયો.

૫. પાંચમી ફરિયાદ સરકાર તરફથી પાછળથી દાખલ થઈ. જીવાના સસપેંડ થયા પછી હીસાબ તપાસવામાં આવ્યો તો ઘણા ગોટાળા નિકળ્યા પણ તેમાં તેને લાધેજ ધણા માણસો માર્યાં જવાના હોવાથી તે ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવામાં આવ્યો અને ફક્ત તેણે જાતેજ કચેરીને માટે શે તરજીએ, જાજમે અને ગાદી તકીઆ વિગરેનો સામન ખરિદ કરેલો તેના પૈશા પોતાને હાથે ઉધારેલા તેમાંથી તપાસ કરતાં સામન પોતાને ઘેર લઈ ગયાનો અને પોચો ખોટી લીધાનો પુરાવો સાહેબને ખતાવવામાં આવ્યાથી, સાહેબે ફરિયાદ માંડવા સેંકશન આપ્યું અને તે વખતથીજ જીવા ઉપરથી વહેમ ઉડી ગયો.

પ્રથમ કલેક્ટરને પાંચ ફરિયાદો આપવામાં આવી હતી તે માંથી ચાર ફરિયાદોએ કુટચા વગર રહ્યા હતા અને પાંચ મો ફરિયાદી ફરિયાદી જવાથી ચારજ ફરિયાદો થયેલી હતી તેમાં પાંચમી સરકારનો પોતાનીજ ઉમેરાઈ હતી. પાંચ ફરિયાદોમાં શો શો પુરાવો રજુ કરવામાં આવ્યો એ ખતાવવામાં આવે તો વાંચનારને કંટાળો આવે અને આપણી વાર્તાનું કદ વધી જાય માટે ટુંકામાં એટલુંજ જણાવીશું તો એથી ખાત્રી થશે કે પાંચે ફરિયાદોએમાં જઈએ તેથી પણ જાહે પુરાવો મળી આવ્યો. જીવાનો વકિલ નીર ઉપાય થયો. તેના મદદગારોએ હાથ ધોયા અને મેજસ્ટ્રેટે પાંચ ખાખતાનાં જુદાં જુદાં હોમત રાખી જીવાને સેશન કમીટ કહ્યો. રીત પ્રમાણે કુલ પાવર મેજસ્ટ્રેટે જીવાના સાહેદોનાં નામ માગ્યાં પણ તેને પોતાની પક્ષનો એક પણ માણસ જડી આવ્યો નહી. સાથે ખેરીને દારૂ પીનારા અને ખાનારા ખશો ગયા !! જગતમાં જીવો તો પોતે પોતાને એકત્રોજ ની રાધાર જણાવે. કમીટ કહ્યા પહેલાં જીવાના જમાન લીધેલા હોવાથી મેજસ્ટ્રેટે રહેમીયત રાખી જીવાના ગુન્હા માટે જમાન લાએક ખેલેખલ નહોતા તોપણ લીધા હતા કારણકે તે વખતે કુલ પાવર મેજસ્ટ્રેટની મરજી ઉપર વધારે રાખ્યું હતું. જીવો જમાન ઉપર હતો તે દરમિયાન તેનો હવે ખાત્રી થઈ કે સારી વખતમાં સૌ લેવા ખાવાનું છે. અનિતી એ આલ્યા હોઈએ તેનાં ફળ આપણેજ ભોગવવાં પડે છે અને ચઢતીની વખતમાં માત્ર મોઢેથી માંખણ લગાવી ચઢાવવાને સારા સારા કહેવામાં આવે છે નહી તો ખરી વિપતીનો વખતે જે પોતાના તનના કહેવાયેલા તે ઘર તો ક્યાંથી આવે અને દિલાસો દે પણ રસ્તે જતાં આડો રસ્તો પકડી સામું સરખું જોતા નથી. પણ રાંડયા પછીનું રહાપણ અને રાંડયા પછીનું ખળતું શા ઉપોયોગનું. આ સઘળો શિખામ

(૬૫)

જુ દેવામાં જ્યારે આવતો તેના ખરાં વહાલેશરીઓ તરફથી,
ત્યારે આ કાનેથી પેલે કાને કાઢો નાંખવામાં આવતી અને
જ્યારે સાપ સારસામાં આવે પાંશરો થાય તેમાં શી નવઈ. ?!

પ્રકરણ ૧૮ મું.

—૦*૦—

દોહરો.

ચઢતીમાં ચઢવું નહીં, છકેલ થઇને છેક;

ખારે ચારે કાઇનો, ટકચો નથી કંઈ ટેક. . ૧

ગ્રહદશા જ્યારે પાંશરી હોય ત્યારે સૌ પાંશરું અને ન
ખળી દશા હોય ત્યારે હેતુ હોય તે પણ આપણું ભુંડું
ખોલે. જીવાની વખત હતી ત્યારે ભલ ભલાને તેની ખુશામત
કરવો પડતી. જીલ્લાના મોટા ડીપોટી કલેક્ટરોને જીવાને ત્યાં
મળવા આવવાની જરૂર પડતી. જીવો જો હમેશા સુધી સારા
આલ્યો હોય તો તેની વાહા વાહા જીલ્લામાં ફેટલી થત; પ
ણ તેણે તો મુળથીજ અવળો રસ્તો ગલેલો એટલે સારો ર
સ્તો સુજે ક્યાંયો ?! જેટલાને તે પોતાના વહાલેશરી જાણતો
તેમાંથી ફેટલાક સામા થયા અને ફેટલાક એકે પક્ષ નહોતાં મધ્ય
સ્થ રહ્યા. પણ તેમાંથી કોઈએ જીવાની પક્ષ તો કરીજ
નહી.

કલેક્ટર—જીવાનો સાહેબ—મેહેરખાની વાળો સાહેબ !
ત્રણ ખુણાની ટોપી !! જીવાની આંખેજ જોનાર સાહેબ !!
જે સાહેબને ખદલ જીવો પોતેજ સાહેબ થએલો, માત્ર મેહે
રખાનીને લીધે તે સાહેબ !! જીવો જેને પોતાનોજ ગણતો
તે સાહેબ !! જે ખીલાને લીધે જીવો કુદતો હતો તે ખીલા !!
જેને બોળવી હજારો અનાથોનાં ઊંઘાં મારેલાં તેજ ભોળો
સાહેબ !! જ્યારે જીવો કમીટ થયા પછી મળવા ગયો ત્યારે
ઉપરથીજ કહાવ્યું કે “ હમ તુમારા મોં દેખનેક નહી અ”

ગતે ” !! જે પઠાવાળા જીવાનો હુકમ, સાહેબનો હુકમ
કેરાણે મુકીને પહેલો હુકમ ઉઠાવતાં, તેમણે પણ વરધી
આપતાં જવા પ્રત્યે જાણે જન્મારામાં પહેલાં જ મળ્યા હોય
તેમ ન ધરાય તેટલી એ દરકારી બતાવી. સાહેબનો જવાબ
સાંભળી જીવાનો ઝોળીઆમાંથી માત્ર જવ જવો જ બાકી
રહ્યો હતો. જવો જ જ સાહેબની પાસે આ સાહેબની સિ
ફારશ લઈ જવા આવ્યો હતો. તેને સેશનમાંથી આ સાહે
બને આધારે છુટવાની મોટી ઉમેદ હતી. સાહેબના જવાબ
થી જીવાના ચારે હાથ હેઠા પડ્યા: પોતાના ઉપર ફરિઆદ
માંડવા સાહેબે પરવાનગી આપેલી છે પરંતુ તે માત્ર બા
હારથી નિસપક્ષપાતપણે બતાવવાને આપો છે અથવા તો
પોતાનો જગોએ આવનાર માણસે આકુ સમજતી પરવાન
ગી અપાવી હશે પણ સાહેબને મળવાથી તે સરવેના ખુલા
સો થઈ શકશે એમ જીવાને આશા હતી. હવે તો જ્યારે
સાહેબે સામુ સરખુ ન જોયું ત્યારે તે વધારે ગભરાયો. મા
ણસ તે શું ન ગભરાય. સાહેબને મળીને જવો ઘર જ
વા નીકળ્યો ત્યારે તેના મનમાં હજારો તરક વિતર્ક થવા
માંડ્યા. તેના કેસ કમીટ થયો તેને બાંજે દિવસે તે સાહે
બને મળવા ગયો હતો અને તે દિવસે રાતરે મોઢી શેઠાણી
ને ત્યાં હમ્મેશની માફક સુવા ગયેલો પણ બારણાં બંધ
હોવાથી ઘર આવી સુઈ રહ્યો હતો. સાહેબને ત્યાંથી ની
કળી બારેબાર શેઠાણીને ઘર ગયો પણ કોઈએ મોં માંડ્યું
નહી. શેઠાણી પુજામાં છે કહી દેવલી દાશીએ ભાઈને મો
ડા પધારવા અથવા કુરસદ હોયતો બહાર બેસવા કહ્યું.
આટલા દિવસ જવો શેઠાણીના ઘરને પોતાનું જ ઘર જાણ
તો ને દાશીના આ વાક્યો સાંભળી તેને હાડોહાડ વ્યાપી
ગઈ. સુઈ રહેવું અને ખાવું પીવું શેઠાણીને ઘર તેને બા
હાર બેસવાનું કહેતું !! જીવાને લીધે જે રાંડે દસપંદર હજાર

૨ પેઠા કરયા !! જેને લીધે તે દુનિઆદારીમાં આવી ! તેને
 પોતે એક વખતે જીવતા કરતાં વધારે વાહાલો જણાવ્યો
 અને જેને પોતે સરવસ તેનું કડી વિશ્વાસ મેળવ્યો તેને
 સ્વારથ ન સરવાથી આ અકરમીને વેસ્યાને વટલાવે તેવી
 રાંડે અધવચ્છોડયો. થું આ સ્ત્રીએ ખેચાર હજાર ખર
 ચી ખેરીસ્ટર કર્યો હોત, જીવાની પડખે રહેવા બનતી ત
 જવીજ કરાં હોત તો તે નિરાધારને કોટકુ લાગત. પાણુ સ્વા
 રથી પારકી રાંડ, હજારોના હોઈયાં કરેલા, જીવા જેવા પચા
 શોકને પોકેટમાં મુકેલા, તે જીવાને કેમ ગાંઠે. તેને જ્યારે
 આવી સ્થિતિમાં સાંભળ્યો એટલે જીવાને ઘણી દાઝ ચડી;
 તેનું ચાહેતો તે શેઠાણીને ઘરમાં જઈ તેનો આવી ચાલને
 ખુલાસો માગે પણ તેને આવતો દુખીને પ્રથમથી ખારણાં
 બંધજ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેના મનમાં આવ્યું, કે શે
 ઠાણો મારફતે લાંચ લીધેલી છે તેને પણ સાથે ઘસકુ. આ
 સઘળું ઘણું અસુર અને એક તહોમતદારનું ધારણું હતું,
 એટલે તે પેશ જાય તેમ નહોતું. શેઠાણીને ત્યાંથી પણ આ
 પમાન મળવાથી, વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર ચાલ્યો આ
 વ્યો. ઘરમાં સ્ત્રી ઘણી સુશીલ અને આખરૂદાર હતી. તેણી
 એ તેના ઘણીની આગતા સ્વાગતા કરી. ઘણે મુકારે દીલા
 સો દીધો અને તેના મનમાં જેમ આછું નઆવે તેમ કરવા
 ઉપાય ચોળ્યા, આખરે પારકું તે પારકું ને પોતાનું તે પોતા
 નું. ખરા સુખની વખતે પોતાની સ્ત્રીને વિસારી મુકી, તેને
 લુમડાં લતાં વગર અરધું ઉઘાડુ ફરવું પડ્યું. ખાવા પીવા
 માં તેને અને છોકરાંને દુઃખી કરી પારકી સ્ત્રીને ખજરાવ્યું,
 તે સઘળા વિચાર હવે જીવાના મનમાં આવવા લાગ્યા. પ
 રંતું હવે થું કરે એ સઘળું પાછળથી પસ્તાવો કરવાનું હતું.
 તા. ૧લો નવેંખર અને સોમવારે મેશનમાં જીવાનું કામ
 ખડુ થયું. જીવાભાઈને પોજરામાં ઉભા કરવામાં આવ્યા.

લાગટ સાત દિવસ સુધી સેરાનમાં સાક્ષીઓ લેવાયા. જીવો સઘળાં ટહોમત ઇનકાર ગયો. તેની તરફથી ખોલાવેલા ખેરી સ્ટરે જીવાને ખયાવવાને બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યાં પણ પુરા વો એટલો મજબુત પડેલો હતો, કે જીવાને તે નિર્દોષ કે રતી શક્યો નહો. છેવટ તેણે બાષણ કરતાં જીવા તરફ કોર્ટ ની દયાની માગણી કરી. ફરિયાદીઓની અને સાહેદોની જીવા પ્રત્યે દુઃખમનઈ ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યું. કેટલીક ફરિયાદમાં જીવાની અજ્ઞાનતા ખતાવી ખેરીસ્ટરે ખયા વ કર્યો. ત્રીજે દિવસે એટલે તા. ૯ મીએ જજે ફ્રેંસ લો આપવા ઉપર કામ મુકત્તી 'રાખ્યું'. તા. ૯ મીએ કોર્ટ માં એટલી લીડ થઈ હતી, કે પોલીસ તરફ લખાણ કરી ખંદોખસ્ત રખાવવની શેરાન જજને જરૂર પડી હતી. સાંજ ના ત્રણ વાગ્યે એમ્બરમાંથી કોર્ટમાં આવી મી.—એ ફ્રેંસલો વાંચવા માંડયો તે ખરોખર સાડાચાર વાગતે તે પુરો થયો. આ વખતે એટલું શાંત હતું ને લોકોનું ધ્યાન જ જના તરફ એટલું બધું લાગેલું હતું કે કોર્ટમાં પાંચસે માણસો ઉભેલાં છતાં એક નહાનો સરખો ખડ ખડાટ પણ કા ન ઉપર આવ્યા વગર રહેતો નહી. હિંદુઓ કેવા છે? તે આ કેટલા દયાળુ છે. પોતાનું ખરાબ કરનારનું પણ તે આ કેટલું સારું ઇચ્છે છે. આટલો દયાળુ પ્રજા એક પણ હુશે શું આ દુનિઆમાં? આ વખતે જીવા ઉપર એકે એક માણસ દયાની નજરથી જોતા હતાં. કેટલાક તો તેની સામે નજર કરી શકતા નહોતા. કેટલાકને તેની સામું જોઈ રહ્યું આવતું હતું. એકંદરે જીવો છુટે એવી ઇચ્છા તેના દુસ્મ નોની પણ થઈ હતી. જીવાના ખે નહાના છોકરા કોર્ટમાં ખેરીસ્ટર ની ખુરશી પાસે ખેઠા હતા તેમના તરફ જોઈ વધારે લાગણી લોકોની થતી હતી. આ સઘળું તમારાગ્રીરો અને દયાળુ હિંદુઓ નેહતું. પણ ન્યાયાશાન ઉપર ખેઠેલા ઇશ્વરનો ખરો ડર રાખ

નાર ન્યાયાધિશનું લખાણ તો જુદીજ તરેહનું હતું. સરકારી કામના પ્રસંગ શિત્રાય ખીલ વખતે તે ધણીજ દયાળુ હતો. શીક્ષા કરવામાં તે રેહેમીયત રાખતા પણ ગુન્હેગારને તે કદી પણ છોડી મુકવા વિચાર સરખો કરતો નહી. જીવાને સજ્જ કરવામાં તેણે ધણીજ રેહેમીયત ખતાવી. પેહેલાં ખેલોમત માટે માત્ર નવ મહીનાની સજ્જ કરી, ત્રીજા લોમત સારૂ છ મહીનાની, ચોથા લોમત માટે પ્યાર અને પાંચમા લોમત સારૂ ફક્ત છ મહીનાની સજ્જ કરી, એકંદરે તેત્રીશ મહીનાની શીક્ષા ફરમાવેલી, તેમાંથી અરાઢ માસ સખત મજૂરી સાથેની અને પંદર માસ આસન કેદની શીક્ષા કરી. ધણી અફસોસની સાથે નિશાશા નાંખતા કોર્ટમાંથી લોકો વેરઈ ગયા. જીવાને ફેંસલો સંભળાવ્યા પછી તે એક રાખ્દ પણ ખોલ્યો નહી. તેને જેલમાં લેઈ જતો વખતે જેલ સુધી હજારો માણસ તેની સાથેતમારો જોવા ગયું. તેના છોકરાં ખિઆરાં રોતાં કકળતાં ઘેર ગયાં ને જીવાભાઈને જેલમાં લેઈ જવામાં આવ્યા. સાથે ન આવ્યો દારૂ, ન આવી પેલી શેઠાણી કે ખીલ રાંડો અને સાથે ન આવ્યો પોતે પેદા કરેલો પ્રેશો. આખરૂ ગઈ તે કાલની ધડી ને આજનો દહાડો. કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

—૦*૦—

મનહર મંજરી.

રંકને શ્રીમંત તણા, વંક વિલોકિ વિવેકે,
દોષ યોગ્ય દંડ દે સમાન ગણી સર્વને;
મહોપ દે માન તોયે, વિશેષ વિનય ધરે,
ગુણનું ગ્રહણ કરે, સંધરે ન ગર્વને;
અધિકારી તણા આસને રહે તેટલો કાળ,

પાળે નીતિ રાખી જેમ પાળે પુણ્ય પર્વને;
 ન્યાયથી ક્રમાય જશ, મનને રાખાને વશ,
 રોજવે પ્રજાને તથા રાજાને ને ૧૨૧૧ને. ૧
 રાખે અતુરાઈ ચિન્તે, એતો રહે સદાય,
 પળમાં લે પારખી, ચિકિત્સા વડે ચોરને;
 કપટ કરીને ક્રોડ, આબ્યો હોય કોરટમાં,
 અપટમાં પકડી પાડે હરામખોરને;
 પણ મિથ્યા વહેમ વહેળના વિષે ન વહે,
 વિપરીત ભાવનાના ગાંઠે નહીં જોરને;
 જેવું હોય તેવું જાણે, પણ ન્યાયને પ્રમાણે,
 ન્યાયની નજરે ન્યાણે, વૃદ્ધને કિશોરને. ૨
 દયા દિલ રાખે પણ, પક્ષપાત પરો કરે,
 માન દે મોટાને પણ, તેજમાં તણાયના;
 બહેવાર વિશ્વ વિષે, વડા સાથે રાખે પણ,
 ન્યાયાસને ખેસે ત્યારે, માયામાં વણાયના;
 હિંદારે ખરીદે માલને, ઉઘાડે છોગે પણ,
 અમલને જોરે નાણાંધાણમાં ગણાય ના;
 “કોઈનો અંધ નથી” એવું કહેતો ફિકર કરી,
 “પક્ષ પાતી પાપો” એવું જગમાં ભણાય ના. ૩
 મિત્ર માટે મારવામાં, પુંઠ તે ખતાવે નહીં,
 મિત્ર માટે મારતાં પહેલો પોતે ભરેછે;
 ખરચ ખૂટે તો ધર ચલાવે ગરીબ પેઠે,
 પણ જર પારકું ન, પ્રાણ ગયે, હરેછે;
 ન્યાય આપવાને પાયે ચાલતો કોરટ જાય,
 અન્યાય કરીને વાહને ન તે વિચરે છે;
 પળમાં પળાય એવા દ્રવ્ય માટે ડોગે નહીં,
 પ્રજાને રિઆયી ધર્મનો ભંડાર ભરેછે. ૪
 ધન, ધામ, નારી, માત, તાત, અને નાત, જાત

મિત્ર અને પ્રાણુ પણ ન્યાય કાળે ત્યાગવા;
 ભક્તે થાય દુઃખ અરે અથવા તો થાય સુખ,
 અથવા તો ભલા ભોખી ભૂખે દિન ભાગવા;
 પણ કદી આરા કેરે આશરે, અથવા ત્રાસે,
 કરવું ન મન અનીતિમાં એનુરાગવા;
 ધર્મ તણે ત્રાજવે તોળીને ન્યાય મર્મ કે'વો,
 મૂઝવાઈ જન જો કો આવે ન્યાય માગવા. ૫
 સાહેબ કે'વાયા તેમાં સાહેબી શાનો કમાયા,
 ખલકના સાહેબની એળ જો ન જાળવી;
 પુરશીએ બેઠા પણ પુદ ન્યાય કર્યો નહીં,
 તેની પુરશીને ખરા અંબારામાં ખાળવી;
 સિપાઈ દોડાવ્યા તેમાં પાઈનોએ માલ નહીં,
 ન્યાય તણી ખામી જેણે જાણી નહીં ટાળવી;
 નેકીઆ ઘોલાવી પણ નેકીતો પળાઈ નહીં,
 એતો નહીં નેકો, પોક જાણી વાની વાળવી. ૬
 હુકમ કહાડ્યા પણ ન્યાયને હુકમાં ખાળ્યો;
 હુકમ તે નહીં એતા હૂકનો હુકારો છે;
 વારંટ કહાડ્યાં પણ વાંક ગુનો જોયો નહીં,
 તે વારંટ વાળંદના વાળ તણો ભારો છે;
 સમન કહાડે પણ સમજે સુનંતિ નહીં,
 તે સમન સમ નહીં અન્ય કો કુવારો છે;
 જજ થયા પણ રજ તજ ન્યાય નીરખે ના,
 જજ એતે શાનો, ચોખો ચેટાઈનો ક્યારો છે. ૭
 સજામો કરાવે પણ કામ ન્યાય પતવે ના,
 સલામ એ નહીં, હાથ દીધેજા કપાળે છે;
 જુખાની લોધીએ નીતિ સુખાની ન સાચવી તો,
 જુ લેઈને પત્રને તે મિથ્યા ખંજવાળે છે;
 આગળ ટેગલ પણ ન્યાયમાં અખળ થયા,

તો તે ખાટલોજ વેસ્યા કેરો સરવાળે છે;
 કલમ ધરીને કાયદાની જે કલમ તોડી,
 તો ઊંટની ગાંડે સળી કથાનિ મિસાલે છે. ૮
 અપરાધી છુટે તો હજી કાંઈક ઠીક જાણી,
 નિરપરાધના તો નિસાસાને લેવો નહીં;
 દંડ દેવો હોય તો વિચાર વારવાર કરો,
 ગળથી અધિક દંડ દીનને દેવો નહીં;
 સેવો તો સદૈ દેવ દેવને ભાવેથી શેવો,
 કદી પરદાર પરદામને સેવો નહીં;
 પેતાનો માણસ કદી હોય અપરાધ વાળો,
 તો કરો પહેલી સિજા દાખીને તેવો લહો. ૯
 સરકાર તો ઉદાર વિચાર ધારીને ઉર.
 જરૂર જાણીને સારા સારા ધારા બાંધે છે;
 પણ પાપના પુનરા પુનરા વહુટે ઝમ,
 રૈયતના રૂધિરની રોજ ઘેંશ રાંધે છે;
 જાણે છે જે રાણી તાગા સાગા તો અમેજ છીએ,
 ઝમ જાણી પૂરેપૂરા પ્રપંચને સાંધે છે;
 સરકાર શું જાણે જે રૈયત રીખાય મારી,
 શીષો હજી દુઃખમાર રૈયતની કાંધે છે. ૧૦
 ભાઇસાહેબોને શેઠસાહેબો ઠહાવે પણ,
 રૈયતને રગડવા રાખે કાવા દાવા છે;
 સવારીમાં જાય શઠ થાય તાજા લઠ જેવા,
 મોઢક મોઢીને ઘેર મફતના ખાવા છે;
 કારકુનો અને હાથ નીચેના નોકરો તાણી,
 નારયો શું જરૂર કરી લુચ્ચાઓ લે લાવા છે;
 ઉંડે ઉતરીને સરકાર દરકાર કરે,
 તો જાણાય ઝટ કારભારો આવા આવા છે. ૧૧
 તુંબુ તાણે ત્યારે તો પરાણે દૂધ ધી મગાવે,

મકૂતનાં સીધાં આ મુસદ્દાઓ ઉડાવે છે;
 રાંડો રાખી સરકારમાંથી નફો કરી આપે,
 પાપે પારકાજનોના હકને ખુલાવે છે;
 દલાંલાં ખાનાર કાળા કરમના કરનાર,
 નોકરોને પાયરીએ પ્રથમ ચડાવે છે;
 હકવાળો કોઈ કૂરિઆદ કરવાને આવે,
 તો ન સુણે દાદ અને ઉલટા ચડાવે છે. ૧૨
 ભક્ષ મળે ભડવાને દક્ષ કૂરે ચડવાને,
 પ્રપંચના સંચ તો કરેલ ઠેરઠેર છે;
 પાપીનો તે કરે પક્ષ પ્રત્યક્ષ અન્યાય કરે,
 સજ્જનને ન્યાય ખન્ને સાથે ખાંધ્યું વેર છે;
 અમૃત સમાન રાખે દાખવતા હોળ પાણુ,
 ઝાંખીને જશો તો જનને હુળાહુળ ઝેર છે;
 સરકારી માલ છીંનાજોને આપી ન્યાલ કરે,
 શોધી કાઢો કોઈ આવું રાજ્યમાં અંધેર છે: ૧૩
 આવા અધિકારિયોના ઉપરી ઉલૂક જેવા,
 અમાસનો રાતને ખરા ખપોર માને છે;
 અંધેર ઉલૂક જેવું, ઉલૂક અંધેર જેવું,
 ખન્નેનો મેળાપ આજ થયો યોગ્ય સ્થાને છે;
 કાળજી સાહેમજીવું, કુતરાએ ખાધું માટે,
 અક્કલ રહેવા આવી ખેઠી હાલ કાને છે;
 હૈયા તણા કુટા અને કાછડીના છુટા પોતે,
 હવું તે અંધારૂં દીધું ચાલવા નાદાને છે. ૧૪
 દૂધ તણા લોટા માળી તણા કૂલ ગોટા,
 વૈપરીના ઘેતીજોટા, ખળ ધૂતી ધૂતી લાવે છે;
 પેટીને પટારા, ખાટલા અને ખટારા વળી,
 ગોળ તણાં માટલાં તો ઘેર ચાલ્યાં આવે છે;
 ગામ પરગામની તમાજ ચીજ આમ ચેર,

અમલનુ જોર દાખી જીવેને જમાવે છે;
 હિસાબ ચુકાવવાને ખીતા જય ખાપડાઓ,
 તેમને ગધેડા ડોળા કાઢીને દબાવે છે. ૧૫
 શાહુકાર થઈ તમે ફરોછો સંસાર માંહો,
 તોય પણ ચોર ચોર ચોતરીશ વાર છો;
 ચામ અને દામ લાંચમાં લોછો દમામ કરી,
 ને હરામખોરમાં ગણાયા કારેકાર છો;
 મેદનીમાં અપજશ રૂપ દંડ છે પ્રચંડ,
 તેના પણ હીજડાઓ ! ખાઓ હાથે માર છો;
 કાળા મુખવાળા છો કુંભાર ભાર ખોઈ ખેડા,
 જ્ઞાતિ ખાઈ અંત જમદારમાં જનાર છો. ૧૬
 કરો કૂડાં કર્મ હજી મર્મમાં પડશે ધાવ,
 એવા પણ અવસર ઇશ દખડાવશે;
 રંડાઓ તમારી રોતો કકળતી રઝળશે,
 તોયે તમ ઉપર દયા ન કોને આવશે;
 શાણી સરકાર ખુજો ખોચરેથી તાણી તાણી,
 ભાળમાં અધાણી ચોઢી ગધેડે ચડાવશે;
 અહીં મુઆ મુઆ થશે, પરલોકમાં જો જશે,
 તોયે ત્યાં નરક તણા કુત્રામાં ઝીકાવશે. ૧૭
 તમને છંદી કચરનાર શુર તણા જશ,
 ગાશે કવિવૃન્દ લેશે અવની આવારણું;
 રાડો રડીફટીને રહેશે જો તમારી પૂંડે,
 તેજ માત્ર અહીં રે'શે તમારૂં સંભારણું,
 દીકરીએ દીવો પાણુ રે'વાના ઉધારા થજો,
 નામ-ખોણું થાવ પ્રજા કાંતો બંધ ખારણું;
 તમે હુપો દુઃખમાં અપજશમાં તમ નામ,
 દુનિઆને થાવ મહાનંદતાણું પારણું. ૧૮

(૧૦૫)

હરિગીત.

—૦*૦—

ટળજે સકળ*મલદારને શુભ, xઅમલદાર પધારજે.
આખાદ આ દુનિયા કરી, સઉ લોકનું શુભ ધારજે;
નિર્મળ મલો શુભ ન્યાયને અન્યાય નાશ સદા કરો,
જગદીશ જગને શાન્તિ આપો મુખવિષ સઘળા ઠરો. ૧૯

*મલ+દાર=મેલતાળા, પા'વી. xઅ+મલ+દાર=નિર્મળ, ન્યાયા.

❀❀❀❀❀❀
❀સમાપ્ત.❀
❀❀❀❀❀❀

